" छिद्राण्याहुर्द्विजातीनामनध्यायान्मनीषिणः ।
छिद्रेभ्यः स्रवति ब्रह्म ब्राह्मणेन यदर्जितम् ॥
आयुः प्रजां पशून्मेधां कृन्तामि सुकृतं च यत् ।
अनध्यायेष्वभ्यसतो ब्रह्म व्याहरतस्तथा " ॥

यत्तु मनुवचनम्—" द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः "

इति, तद्ब्रह्मयज्ञाध्ययनविषयम् । तत्प्रकरणाधीतवचनमूलत्वात् । ब्रह्मयज्ञं प्रकृत्य हि तैत्तिरीयकाः समामनन्ति—

" तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यद्देशः " इति ॥ १४८॥१४९॥१५०॥१५१॥

एवमनध्यायानुक्त्वा प्रकृतमाह—

देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः ॥
नाऽऽक्रामेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्तनानि च ॥ १५२ ॥

देवादीनां छायां रक्तादीनि च नाऽऽक्रामेन्नाधितिष्ठेत् । ऋत्विगाचार्ययोः स्नातकोपादानेनैव ग्रहणसिद्धौ पृथगुपादानात्स्नातकशब्दोऽचिरसमावृत्ते वर्तते । यद्वा ऋत्विगाचार्याभ्यामन्यस्नातकस्य च्छायायामनाक्रमण मन्तव्यम् । देवा देवप्रतिमाः । ष्ठीवनं मुखप्रच्युतं लालादि । उद्वर्तनमङ्गोत्सादनद्रव्यम् ।

अत्र मनुः—" देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।
नाऽऽक्रामेत्कामतच्छा(श्छा)यां बभ्रुणो दीक्षितस्य च " ॥

बभ्रु कपिलं गवादि ।

यमः—" देवद्विजगुरुप्राज्ञस्नातकाचार्यमन्त्रिणाम् ।
नाऽऽक्रामेत्कामतछा(श्छा)यां कपिलस्य च गोरपि ॥
स्वां तु नाऽऽक्रामयेच्छायां क्लीबेन पतितेन च ।
चण्डालेन द्विषद्भिश्च नित्यं रोगान्वितेन च " ॥

विष्णुः—" ब्राह्मणदेवगुरुबन्धुदीक्षितानां छायां नातिक्रामेत् " ।

प्रसङ्गादन्यदप्युच्यते, तत्र मनुः—

" मध्यंदिने च रात्रौ च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम् ।
संध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् " ।

तथा—" वैरिणं नोपसेवेत सहायांश्चैव वैरिणः ।
अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् " ॥

शङ्खलिखितौ—" नोद्धतकुहकैः सहैकतास्तिष्ठेत् ॥ १५२ ॥

किं च—

विप्राहिक्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कथं चन ॥

विप्रसर्पक्षत्रिया आत्मा च नावमन्तव्याः । अत्र मनुः—

" क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदा चन ॥
एतत्त्रयं हि पुरुषान्निर्दहत्यवमानितम् ।
तस्मादेतत्त्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥
नाऽऽत्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
आत्मानं न शपेद्रोषान्नीरुक्को न स्वपेद्दिवा ॥
न नक्तं विलिखेद्भूमिं गाश्च रात्रौ न संस्पृशेत् " ।

तथा—" ब्राह्मणान्नृपतीन्वृद्धान्स्वांश्च शान्ताञ्शिशूनपि ।
नाऽऽक्रोशेन्नावमन्येत पूजयेद्दैवतं तथा " ॥

किं च—

आ मृत्योः श्रियमाकाङ्क्षेन्न कंचिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥ १५३ ॥

यावज्जीवं श्रियमन्विच्छेत् । ततश्च तां दुर्लभां मत्वा तदुपायानुष्ठाने मन्दादरेण न भवितव्यमिति तात्पर्यार्थः । तथा च कमपि शत्रुमुदासीनं वा मर्मणि न स्पृशेत् । परदोषप्रकाशनं वर्जयेदित्यर्थः । तथा च मनुः—

" हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोतिगान् ।
रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाऽऽक्षिपेत् " ॥ १५३ ॥

अपि च—

दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत् ॥

दूरतो गृहादुच्छिष्टादीनि प्रक्षिपेत् ॥

किं च—

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्नित्यमाचारमाचरेत् ॥ १५४ ॥

तथाऽऽचारो नाम लौकिककर्माश्रयः पुरुषनिःश्रेयसोपकारस्य विधिः

---

१ क. ग. घ. कदा च° ।

प्रतिषेधो वा। तत्र श्रुतिविहिता आचारा गोलक्षणप्रभृतयः। यथा कर्तरी[1] कर्णकर्तव्य[2] इत्यादयः। आचारविषयाणि तु स्मृतिवाक्यानि प्रदर्श्यन्ते।

तत्र व्यासः—"श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीताऽऽमलकैर्नरः।
सप्तमीं पञ्चमीं चैव पर्वकालं[3] विवर्जयेत्" ॥

पर्वात्रामावास्या। यदाह स एव—
"अमावास्यानवम्योश्च सप्तम्यां च विशेषतः।
धात्रीफलानि यत्नेन दूरतः परिवर्जयेत्" ॥

धात्री—आमलकी।

तथा—"सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं नीलवस्त्रं न धारयेत्।
न धान्यामलकैः स्नायान्न कुर्यात्कलहं नरः ॥
वीर्यहानिः प्रजाहानिर्यशोहानिस्तथैव च।
हन्त्येतत्रितयं यस्मात्तस्माद्धात्रीं विवर्जयेत्" ॥

तथा—"षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी पक्षद्वयचतुर्दशी[4]।
अत्र संनिहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे ॥
षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितं तथा।
चतुर्दश्यां कामभोगममावास्याक्षुरक्रिया ॥
मांसाशने पञ्चदशी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी।
अष्टमी ग्राम्यधर्मे च ज्वलन्तमपि पातयेत्" ॥

ग्राम्यधर्मो मैथुनम्।

"तैलं न संस्पृशेदामं वृक्षादींश्छेदयेन्न च।
पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां विरिक्तायां तथा तिथौ ॥
दशम्यां तैलमस्पृष्ट्वा न स्नायाद[5]विचक्षणः।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो धनम् ॥
मोहात्प्रतिपदं[6] षष्ठीं कुहूं रिक्तां तथा तिथिम्।
तैलेनाभ्यज्यमानस्तु चतुर्भिरपहीयते ॥
पञ्चमीं दशमीं चैव पौर्णमासीं त्रयोदशीम्।
तृतीयां चैव यस्तैलं नरः समुपसेवते ॥
अभ्यङ्गात्स्पर्शनाद्वाऽपि भक्षणाच्च तथैव च।
चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्याद्धनापत्यबलायुषाम् ॥

१ घ. °र्तक°। २ ख. °र्तव्या इ°। ३ ग. °काले वि°। ४ क. ख. घ. °शीम्। अ°। ५ ग. घ. °याच्च वि°। ६ ख. °पदीं ष°।

उपोषितस्य व्रतिनः कृत्त(कृत्त)केशस्य नापितैः ।
तावच्छ्रीस्तिष्ठते(ति) प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥
नखकृत्यकृते श्मश्रुशिरोरुहनिकर्तने ।
न स्नायीत नरः शेषे तैलस्नानं विधीयते ॥
कषायेण शिरः कृत्वा अभ्यक्तो येन केनचित् ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावन्निर्णिज्यते न तत् ॥
न चाभीक्ष्णं शिरःस्नानं कार्यं निष्कारणं नरैः ।
दिवा कपित्थच्छायायां रात्रौ दधिशमीषु च ॥
धात्रीफलेषु सप्तम्यामलक्ष्मीर्वसते सदा ।
चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याऽथ पूर्णिमा ॥
पर्वाण्येतानि वर्ज्यानि रविसंक्रान्तिरेव च ।
तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु यो भवेत् ॥
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ।
सायंसंध्यां परान्नं च तिलपिष्टं तथैव च ॥
अमावस्यां न सेवेत रात्रौ भोजनमैथुने ।
अमावस्यां न हिंस्यात्तु कुशांश्च समिधस्तथा ।
सर्वत्रावस्थिते सोमे हिंसायां ब्रह्महा भवेत् ॥
द्वादश्यां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कदा चन ।
शुभसंतानमिच्छद्भिरपवर्गिनरैरपि " ॥

स्मृत्यन्तरात्—" भोगार्थं क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकैर्नरैः ।
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिकं न तु " ॥

गर्गः—" क्रियते वा न वा यत्तु शास्त्रयन्त्रणया विना ।
मलव्यपोहनं मलस्नानं यादृच्छिकं तु तत् ॥
तन्न कुर्यात्त्रयोदश्यां तृतीयायां तथा तिथौ ।
शाश्वतीं भूतिमन्विच्छन्दशम्यामपि पण्डितः ॥
दशमी पुत्रनाशाय स्वनाशाय त्रयोदशी ।
तृतीयोभयनाशाय स्नानतो[३] वर्जयेन्नरः " इति ॥
" त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां चैव सर्वशः ।
शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाऽऽचरेयुः कदा चन ॥
जपहोमतपोदानैर्विप्रे स्नानं समाप्यते ।

---

१ क. ख. घ. °स्नातं का° । २ क. घ. द्विजः । ३ क. स्नाने ता व° ।

इतरेषां तु वर्णानां दानात्परिसमाप्यते ॥
नित्यं न हापयेत्स्नानं काम्यं नैमित्तिकं च यत् ।
दशम्यादिषु कर्तव्यं न तु याहच्छिकं क्वचित् " ॥

पैठीनसिः—" पुत्रजन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
नित्यस्नाने[1] च कर्तव्ये तिथियोगो न विद्यते " ॥

वसिष्ठः—" पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।
राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि " ॥

व्यासः—" रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।
नैमित्तिकं[2] तु कुर्वीत स्नानं[3] दानं च रात्रिषु ॥
ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्थे प्रसवेषु च ।
दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यति ॥
पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्यां दत्तमक्षयम् ।
उपरागविवाहेषु प्राणांर्तिषु[4] विशेषतः " ॥

दानवत्स्नानमपीष्यत एव—
" उच्छिष्टाद्युपघातादौ स्नानं नैमित्तिकं स्मृतम् ।
चन्द्रसूर्योपरागे च तथैव ग्रहसूतके " ॥

ग्रहसूतकं राहुदर्शनम् ।
" अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ।
पराम्भसि तथैवाल्पे नाशिरस्कं कथं चन " ॥

मार्कण्डेयः—" महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।
नैमित्तिकं तदा कुर्यात्काम्यं न तु मनागपि ॥
महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।
स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शौचमाचमनक्रियाम् ॥
मूत्रोच्चारे महारात्रौ कुर्यान्नाऽऽचमनं तु यः ।
प्रायश्चित्तीयते विप्रः प्राजापत्यार्धमर्हति ॥
चत्वारीमानि कर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत् ।
आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च तुरीयकम् ॥
आहाराज्जायते व्याधी रौद्रो गर्भश्च मैथुनात् ।
निद्रातो जायतेऽलक्ष्मीः स्वाध्यायादायुषः क्षयः " ॥

---

१ क. °स्नानं च कर्तव्यं ति° । २ ख. ग. °कं न कु° । ३ ग. स्नाने दा° । ४ क. ख. घ. °णान्तिषु ।

वृद्धमनुः—" आहारं मैथुनं निद्रां संध्याकाले विवर्जयेत् ।
कर्म वाऽध्ययनं वाऽपि तथा दानप्रतिग्रहौ ॥
आहाराद्याधिमाप्नोति गर्भो रौद्रश्च मैथुनात् ।
स्वपनः स्यादलक्ष्मीकः कर्म चैवात्र निष्फलम् ॥
अध्येता नरकं याति दाना[1]न्नाऽऽप्नोति तत्फलम् ।
प्रतिग्रही भवेत्पापी तस्मात्संध्या[2]सु वर्जयेत् ।

शातातपः—" अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥
अमा[3]वास्या भवेद्वारो यदा भूमिसुतस्य वै ।
जाह्नवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं भवेत् " ॥

वृद्धवसिष्ठः—" सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहु[4]दर्शने ।
सचैलं च भवेत्स्नानं सूतकान्नं च वर्जयेत् " ॥

सूतकान्नं राहुसूतकान्नम् ।

तथा—" त्रिदशाः स्पर्शसमये तृप्यन्ति पितरस्तथा ।
मनुष्या मध्यकाले च मोक्षकाले च राक्षसाः " ॥

स्पर्शकाल एव देवपितृदै(दे)वत्यं[5] कर्म कुर्यादित्यर्थः ।

तथा—" प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहङ्कृतम् ।
तपांसि[6] च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम् " ॥

तथा—" एका गौः स्वस्थचित्तस्य आतुरस्य च यच्छतम् ।
सहस्रं म्रियमाणस्य[7] तच्च तानि च तत्समम् " ॥

तथा—" कनकाश्वतिला नागा दासीगृहमहीरथाः ।
कन्यका कपिला चेति महादानानि वै दश ॥
दत्त्वा योऽनुस्मरेद्दानं प्रतिगृह्य च याचते ।
उभौ तौ नरकं यातः *प्रतिग्राहकयाचकौ " ॥

अनुस्मरणं पश्चात्तापः ।

तथा—" सर्वत्र गुणवद्दानं श्वपाकादिष्वपि स्थितम् ।
देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः ॥

---

* णिजन्ताण्वुल् । दातेत्यर्थः ।

---

१ ग. दाता नाऽऽप्नो° । २ ख. ग. °त्संध्यां वि° । ३ क. ग. घ. °मावस्या । ४ ख. ग. घ. °हुसूतके । स° । ५ ख. ग. घ. °त्यं कु° । ६ ग. °सि चातिगु° । ७ क. °स्य यच्च । ग. °स्य दत्त्वा ता° ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

असतोऽपि समादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति ।
धनस्वामिनमात्मानं स तारयति दुस्तरात् " ॥

तथा—" द्वाविवाप्सु प्रवेष्टव्यौ गले बद्ध्वा महाशिलाम् ।
धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् " ॥

तथा—" उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।
उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः ॥
पुष्पालंकारवस्त्राणि गन्धमाल्यानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्येत्तु दन्तधावनवर्जितम् ॥
उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम् ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्त कुलानि वै " ॥

ततश्च पत्रादिनोपवासे दन्तधावनं कार्यम् । श्राद्धे भोक्ता च न तु काष्ठेन ।

देवलः—" ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनम् ।
व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥
स्त्रीणां तु प्रे(वी)क्षणात्स्पर्शात्ताभिः संकथनादपि ।
निष्यन्दते ब्रह्मचर्यं न दारेष्वृतुसंक्रमात्[3] " ॥

अत्रायमर्थः—स्त्रीणां परस्त्रीणां वीक्षणात्स्वभावेन चित्तेनेत्यर्थः । ताभिरन्यस्त्रीभिरेव संकथनात्संयोगप्रलापाच्च ब्रह्मचर्यं दशम्याद्युपवासनिमित्तं निष्यन्दते नश्यतीत्यर्थः । न दारेष्वृतुसंक्रमादिति । दारेषु वीक्षणात्स्पर्शात्संकथनात्स्वगृहव्यवहारकथाप्रपञ्चाच्च तद्ब्रह्मचर्यं न[4] नश्यति । तथर्तुसंक्रमात् । संक्रमणं संतानोत्पादनार्थं संभोग ऋतोः संक्रमस्तस्मादपि व्रतादौ सेव्यमानाद्ब्रह्मचर्यं न निष्यन्दते न नश्यतीति । स्वदारेषु वीक्षणादेर्ब्रह्मचर्यनिष्यन्दाभाव उपवासेष्वसिधाराव्रतनिमित्तत्वादिति ।

" असकृज्जलपानाच्च ताम्बूलस्य च भक्षणात् ।
उपवासः प्रदुष्येत्तु दिवा स्वापाच्च मैथुनात्[5] " ॥

मैथुनं चात्रर्तुकालव्यतिरिक्तविषयम् ।

" सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
धर्मोपवासी कुर्वीत नैव भक्तचतुष्टयम् " ॥

धर्मग्रहणं प्रायश्चित्तस्य व्युदासार्थम् ।

---

१ क. घ. °न्धधूपानु° । २ क. ख. घ. छ. ञ. संगमा° । ३ क. घ छ. °त् । "अस° । ४ ग. न निष्य° । ५ क. ग. घ. °त् । सा° ।

" दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैथुनवर्जितः ।
एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥
गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासं तु गृह्णीयाद्यद्वा संकल्पयेद्बुधः ॥
देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं तस्य सिध्यति ।
अन्यथा तु वृथा मर्त्याः क्लिश्यन्ति स्वल्पबुद्धयः " ॥

औदुम्बरं ताम्रम् । यद्वोपवासादन्यद्व्रतं संकल्पयेदित्यर्थः ।

" एकादश्यां निराहारो भूत्वाऽहमपरेऽहनि ।
भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष गतिर्मम भवाच्युत " ॥

पुराणात्—" केशवो मार्गशीर्षे स्यात्पौषे नारायणः स्मृतः ।
माधवो माघमासे तु गोविन्दः फाल्गुने तथा ॥
चैत्रे मासे भवेद्विष्णुर्वैशाखे मधुसूदनः ।
त्रिविक्रमो ज्येष्ठमास आषाढे वामनो भवेत् ॥
श्रावणे श्रीधरो ज्ञेयो हृषीकेशस्ततः परम् ।
पद्मनाभश्चाऽऽश्वयुजे ततो दामोदरो मतः ॥
सर्वेष्वेव तु मासेषु नरकारिर्मलिम्लुचे ।
श्रीर्वै वागीश्वरीकान्ताक्रियाशक्तिविभूतयः ॥
इच्छा प्रीती रतिश्चैव माया धीर्महिमेति च ।
एताभिः शक्तिभिः शुक्लद्वादशीषु सह क्रमात् ॥
वासुदेवो द्वादशसु पूजनीय उपोषितैः ।
तथैव कृष्णपक्षे तु शक्तियुक्तोऽर्च्यते द्विजैः ॥
कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।
उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ॥
योगीश्वरो[1] द्वादशमः(कः) पुण्डरीकाक्ष एव च ।
रुक्मिणी च प्रिया प्रीतिः शक्तिः सिद्धिश्च पञ्चमी ॥
तथा श्रीर्महिमा[2] लक्ष्मीः कान्तिश्च नवमी मता ।
प्राप्तिः प्राकाम्यसंज्ञा च लघिमा द्वादशी स्मृता ॥

तथा—" उच्चारयेद्व्रतस्यान्ते देवस्य पुरतः स्थितः ।
अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ॥

---

१ ख. योगेश्व° । २ ख. °हिला ल° ।

प्रसादाभिमुखो भूत्वा ज्ञानचक्षुःप्रदो भव ।
यज्जन्मनः प्रभृति देहलयान्तमज्ञः पापं करोमि वपुषा मनसा च वाचा ।
क्लेशोपतापितमतिस्त्रि[1]पदैस्त्रिरूपं तन्नाशयाच्युत मम व्रतसुप्रसन्न ॥
अज्ञानान्धेन यत्किंचिन्मया खण्डं व्रतं कृतम् ।
भगवंस्त्वत्प्रसादेन तदखण्डमिहास्तु मे ॥
यथाऽखण्डं जगत्सर्वं त्वमेव पुरुषोत्तम ।
तथा खण्डमखण्डं मे व्रतं भवतु केशव " इति ॥

तथा—" न शङ्खेन पिबेत्तोयं नाश्नीयात्कूर्मसूकरौ ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि " ॥

एतत्पुत्रवद्गृहिव्यतिरिक्तविषयम् । यत उक्तं स्मृत्यन्तरे—

" कृष्णपक्षे[2] तु संक्रान्त्यां ग्रहणे वाऽपि पुत्रवान् ॥
उपवासं न कुर्वीत सुतबन्धुधनक्षयात् " ॥

भारते—" आदित्येऽहनि संक्रान्तावर्कपुत्रेऽपि वा भवेत् ।
उपवासो न कर्तव्यः पुत्रदारक्षयावहः " ॥

मत्स्यपुराणात्—" दिनक्षयेऽर्कसंक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः " ॥

कूर्मपुराणात्—" संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा ।
एकादश्यां न कुर्वीत उपवासं सपारणम् " इत्यादि ॥

यत्तु—" ब्रह्महा स सुरापः स्यात्स्वस्तेयी गुरुतल्पगः ।
विवेचयति यो मोहादेकादश्यौ सितासिते "

इति पुराणवचनम्, यत्तु(च) विष्णुधर्मोत्तरे—

" अतिक्रामति यो मोहादेकादश्यौ सितासिते ।
उपवासे स मूढात्मा विष्णुलोकं न पश्यति "

इति, यच्च मत्स्यपुराणम्—

" एकादश्यां निराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीदिने ।
शुक्ले वा यदि वा कृष्णे तद्व्रतं वैष्णवं महत् "

इति, तत्पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तविषयम् । यथा कृष्णैकादश्यादौ पुत्रवतो गृहस्थस्यानधिकारः, तथा दिनक्षयेऽपि । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

---

१ ख. °पदे त्रिरू° । ग. घ. °पदेतिरू° । २ ख. °क्षेऽर्कसं° ।

" द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन्स्यात्स दिनक्षयः ।
तस्मिन्स्नानं जपो होमो नोपवासो गृहाश्रमे " ॥

प्रक्रान्तैकादशीव्रतस्यासामर्थ्ये वराहपुराणम्—

" असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।
कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा नियमान्वितम् " ॥

एकादशीव्रतं सूतके मृतकेऽपि न त्याज्यम् । यत उक्तं तत्रैव—

" परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।
सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् " ॥

तथा—" सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।
एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते ॥
द्वादश्यां तु तथा भुक्त्वा सूतकान्ते जनार्दनम् ।
पूजयित्वा विधानेन भोजयेच्च द्विजोत्तमम् ॥
मृतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ।
द्वादश्यां तु समश्नीयात्स्नात्वा विष्णुं प्रणम्य च " ॥

एकादशीव्रतस्य कथंचिदतिक्रमे यत्कार्यं तद्वराहपुराण एवोक्तम्—

" एकादशी विप्लुता चेत्परतो द्वादशी स्थिता[1] ।
उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम् " ॥

विप्लुता केनापि हेतुनाऽतिक्रान्तोपवासा ।

नित्यं चैकादशीव्रतमिति तत्रैवोक्तम्—

" एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।
एकादश्यां तु भुञ्जानो विष्णुलोकं न पश्यति " इति ॥

काम्यस्याप्यसमापने दोषमाह—

" परिगृह्य व्रतं सम्यगेकादश्यामुपोषणम् ।
न समापयते यस्तु स याति नरकं नरः " ॥

व्रतान्तरेऽप्याह—" यो गृहीत्वा व्रतं मोहादेकादश्यादिकं नरः ।
न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत् " ॥

अनुत्पन्नपुत्रे[2]णाविशेषेणैवैकादशीव्रते प्रक्रान्ते सति पुत्रे जाते प्रतिषिद्धोपवासरेषु यत्कर्तव्यं तदुक्तं वायुपुराणे—

१ ख. स्थिते । उ° । २ ग. घ. °त्रेण वि° ।

" उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किंचित्प्रकल्पयेत् ।
न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् " ॥

भक्ष्यप्रकल्पनामिति(मपि) तत्रैवोक्तम्—

" नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु वाऽऽज्यम् ।
यत्पञ्चगव्यं यदि वाऽपि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च " ॥

नक्तं चा(च) नियत एव काले कार्यम् ।

" यदा तु प्राङ्मुखी छाया पुरुषाद्विगुणा भवेत् ।
तदा नक्तं विजानियादनक्तं त्वन्यथा भवेत् " ॥

इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यदपि स्मृत्यन्तरमुक्तम्—

" एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।
वनस्थयतिधर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही "

इति, तत्रापि गृहिशब्दः पुत्रवद्गृहिविषयः । पूर्वोक्तवचनानुरोधात् । वनस्थादिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेनापुत्रं गृहिणमपि संगृह्णाति । दिनक्षयविशेषे नक्तविधिमाह—

" एकादशी कला मात्रा द्वादशी च क्षयं गता ।
क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते " ॥

पुत्रवद्गृहिविषयश्चायं नियमः । अपुत्रस्तूपवसेदेव । तदुक्तं पुराणे—

" एकादशी द्वादशी च रात्र्यन्ते च त्रयोदशी ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् " इति ॥

" दशम्यैकादशी विद्धा द्वादशी च क्षयं[1] गता ।
नक्तं तत्र प्रकुर्वीत नोपवासो विधीयते " ॥*

अयमर्थः—एकादशीदिने दशमी विद्यते द्वादशीदिने तु नैकादशी त्रयोदशीदिने च[2] न द्वादशी तत्र नक्तं कुर्यान्नोपवासमिति । + इति श्लोकद्वय एक एव विषयोऽपुत्रवत्पुत्रवद्गृहिभेदेनोक्त इति विचार्यम् । यदा पुनः संपूर्णैकादशी भूत्वा द्वितीयदिने पुनर्भवेत् । तृतीयदिने च द्वादशी तदा पूर्वामेकादशीं हित्वा द्वितीयामुपवसेत् । यदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

---

* एतदग्रेऽधिकमेतत्—" अत्रोदाहरणम्-द दि ए दि २ त्र्यहः त्रो शे १" इति ग. पुस्तके ।
+ इत आरभ्य विचार्यमित्यन्तं न विद्यते क. ग. घ पुस्तकेषु ।

---

१ ग. घ. लयं । २ ग. घ. च द्वा° ।

" कला काष्ठाऽपि द्वादश्या यदि स्यादपरेऽहनि ।
द्वा[1]दश द्वादशीह(र्ह)न्ति पूर्वस्यां पारणे कृते " इति* ॥

अस्मिन्नेव विषये यदि तृतीयेऽहनि द्वादशी न दृश्यते तदा गृहिणः पूर्वस्यामेकादश्यामुपवासः । यतेरुत्तरस्याम् । यदुक्तं पुराणे—

" संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही " ॥

अस्मिन्नेव विषये[2] यतेः पार[3]णानुग्रहं स्मरति—

" संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् " इति ॥

तथा च स्कन्दपुराणे—" कलाऽप्येकादशी यत्र[4] द्वादश्यनुगता भवेत् ।
दिनक्षयेऽपि सा पूज्या यतीनामुत्तमा तिथिः " ॥

यदपि बौधायनेनोक्तम्—" कलाऽप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी भवेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् " इति,

" एकादशीं कलायुक्तामुपोष्य द्वादशीं नरः ।
त्रयोदश्यां तु यो भुङ्क्ते विष्णुसायुज्यमृच्छति " ॥

इति, तदपि यतिविषयमेव। विष्णुसायुज्यफलश्रवणात्। क्रतुशतपुण्यविधानं तु स्तुतिपरं न स्वार्थविधिपरम् । यदपि स्कन्दपुराणे—

" दिनक्षयेऽर्कसंक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
उपवासस्तु कर्तव्यो विष्णुसायुज्यमि(मृ)च्छति "

इति, तदपि पुत्रवद्गृहिव्यतिरिक्तमुमुक्षुपुरुषविषयम्[5] । एकस्मिन्नेव श्लोके चैते श्लोकास्त्रयोदशीपारणनिषेधसूचकाः पुत्रवतो गृहस्थस्येति ज्ञेयम्+ ।

इति अत्र गृहस्थयतिव्यवस्था । यदपि कूर्मपुराणे—

" द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः ।
तामेवोपवसेत्काममकामो विष्णुतत्परः "

इति, तदपि पूर्वेण समानविषयम् । ये तु पुत्रिणो गृहिणस्तेषामस्यां नक्तविधिरित्यनुसंधेयम् । दशमीं द्वादशीं च या स्पृशति सा द्विस्पृक् । *

---

* एतदग्रेऽधिकमेतत्–" अत्रोदाहरणम्–द शे ४ ए शे २ ए दि ३ द्वा दि ४ इत्यर्थः " इति ग. पुस्तके । + " एतच्छ्लोकोदाहरणम्–द शे २ ए शे १ त्रिस्पृक् ए दि १ त्र्यहः त्रो शे २ " इत्यधिकं ग.पुस्तके । * एतदग्रेऽधिकमेतत्-"अत्रोदाहरणम्–द दि २ त्र्यहः द्वा शे" इति ग.पुस्तके ।

---

१ ग. घ. °दशी द्वादशीं हन्ति पूर्वस्मिन्पार° । २ ग. घ. छ. अ. °ये पा° । ३ ख. °रणमिति । ४ क. ग. घ. °त्र परतो द्वादशी भ° । ५ क. °म् । यदपि ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

यत्तु नारदेनोक्तम्—" दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्य द्वादशीं किल ।
संवत्सरकृतेनेह नरो धर्मेण मुच्यते " इति,

तथा—" दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।
तत्रापत्यविनाशः स्यात्परेत्य नरकं व्रजेत् "

इति, तद्द्वितीयेऽहन्येकादश्यां सत्यां वेदितव्यम् । तदभावे तु पुत्रवतां गृहिणां दशमीविद्धैकादश्यां नक्तमन्येषामुपवास इत्युक्तं[1] भवेत् । अत एव महाभारतम्—

" दशमीशेषसंयुक्ता[2] गान्धार्या समुपोषिता ।
तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् " ॥

शल्यपरिहारे तु फलमविकलम्* ।

" विशल्या द्वादशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः ।
उपोष्यैकामपि हि तां गर्भवासं न पश्यति "

इति तत्र स्मरणात् । यत्तु त्रयोदश्यां पारणनिषेधो यथा कूर्मपुराणे तावत्-

" एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं स्मृतम् ।
त्रयोदश्यां न तत्कुर्याद्द्वादशद्वादशीक्षयात् " ॥

स्कन्दपुराणे-" उपोष्यैकादशीं यस्तु त्रयोदश्यां तु पारणम् ।
करोति तस्य नश्यन्ति द्वादश्यो द्वादशैव तु "

इत्यादिः, स गृहिविषयः । त्रयोदशीपारणं यत्रैकादश्यामाश्रीयमाणायां प्रसज्यते तां गृही नोपवसेदिति तस्यार्थः । अत एवोक्तम्—

" उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही " इति ।

यस्तु त्रयोदशीपारणविधिः, यथा तावद्बौधायनीये—

" कलाऽप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी भवेत् "

इत्यादिः, स ब्रह्मचारिवनस्थविषयः । एकादशीद्वैधे सति द्वितीयैकादशी[3] व्रात्यादिना कार्येति तस्य तात्पर्यम् । त्रयोदशीपारणनिषेधश्चोदयव्यापिन्यां द्वादश्यामसत्यां वेदितव्यः, न पुनस्तस्यां सत्यामपि त्रयोदशीसमये पारणनिवारणपरः । तथा सत्यदृष्टार्थः स्यात् । अन्यथा पुनरेकादशीद्वैधे सत्येकस्यां[4] गृहिणोपवासः कार्य इत्यपेक्षितार्थविधायकः सन्दृष्टार्थः ।

---

* इत आरभ्य स्मरणादित्यन्तं न विद्यते ग. घ. पुस्तकयोः ।

---

१ क. ग. घ. 'त्युक्तम् । अ° । २ ग. घ. 'शम्यैकादशीयु' । ३ ग. घ. 'शीव्रतादि° । ४ ख. सति क° ।

मार्कण्डेयः–" एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् " ॥

अत्रैकभक्तादिविधानमुपवासासमर्थं प्रतिषिद्धोपवासं वा प्रति द्रष्टव्यम् । पुत्रवतो गृहिणो यस्यामेकादश्यां कृष्णपक्षा[1]र्कसंक्रान्तिदिनक्षे[2]यवशादुपवासो निषिद्धस्तस्यामपि कृच्छ्राद्यनुषङ्गप्रा[3]प्तौ न निषिध्यते । यदाह स्मृतिमीमांसायां जैमिनिः—

" आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
उपवासो न कर्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा ॥
तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।
नानुषङ्गकृतो ग्राह्यो यतेर्नित्यमुपोषणम् " इति ॥

तन्निमित्तोपवासस्येत्ययंशब्दः प्रकृतत्वादेकादशीविषयः, न शुद्धादित्या(त्य)दिनादिविषयः । आदित्यदिनसंक्रान्त्योरेकादश्युपवासनिषेधं प्रति निमित्तत्वेनात्रोपादानाद्व्यप्रकृतत्वम् । राहुदर्शनस्य त्वेकादश्यामसंभवात्पृथगेवोपवासनिषेधहेतुत्वम् । तत्र कृच्छ्राद्यनुषङ्गप्राप्तोपवासकृतो निषेधोऽत्र ग्राह्यः । यतः परिव्राजकस्य नित्यमनिषिद्धमुपोषणम् ।

अन्ये पुनरन्यथा पठन्ति वर्णयन्ति च—

" आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही " ॥

तन्निमित्तोपवासस्याऽऽदित्यवारा[4]भि(दि)निमित्तस्योपवासस्य निषेधो नैकादशीनिमित्तस्यावर्जनीयादित्यवारा[5]द्यनुषङ्गगतस्य । यस्मान्नित्यमेकादश्यामुपोषणमिति । अत्र व्याख्यायते—आदित्येऽहनीत्यादिवाक्यमेकादश्युपवासप्रकरणपठितमसति विरोधे प्रकरणं बाधित्वा व्याख्येयम् । हेतुश्चोपवासनित्यत्वरूपो न समञ्जसः । यतो नित्यस्यापि षोडशिग्रहणादेर्दृश्यते प्रतिषेधः । न चास्य नञ[6]ः प्रसज्यप्रतिषेधत्वम् । किं तु पर्युदासवृत्तित्वम् । तथा सत्युपवासविधिनैकवाक्यता । प्रतिषेधे तु नानावाक्यत्वम् । यस्मात्सदृशवस्तुपरिग्रहकारी पर्युदासः । अपि च—

" प्रधानत्वं विधौ यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् " ॥

---

१ ग. घ. 'क्षार्क्षसं' । २ क. ग. घ. °क्षयादिव° । ३ ग. घ. °प्तौ नि° । ४ ग. घ. °राद्य° । ५ ख. 'रानु' । ६ ख. ग. °ञः प्रति° ।

यथाऽब्राह्मणमानय ।

" अप्राधान्यं विधौ यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् " ॥

यथाऽश्राद्धभोजी । पर्युदासवृत्तिश्चैवं व्याख्येया । पुत्रवद्गृहिव्यतिरिक्त[1] आदित्यवारादियुक्तायामेकादश्यामुपवसेत् । अथ वा पुत्रवान्गृहस्थ उपवासादन्यत्तदा व्रतं कुर्यादिति । एवं च तस्यामादित्यदिनादियुक्तायामेकादश्यामुपवासविधिरेव नास्तीति " न कुर्यात्पुत्रवान्गृही " इत्यनेन प्रतिपाद्यते । यथा " दीक्षितो न ददाति न जुहोति " इति न पुनर्विहितः सन्प्रतिषिध्यते । तस्मात्पूर्वैव व्याख्या ज्यायसी । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

" त्रयोदश्यां यदा न स्याद्द्वादशी घटिकाद्वयम् ।
दशम्यैकादशी मिश्रा सैवोपोष्या सदा तिथिः " इति,

यदपि ऋष्यशृङ्गेणोक्तम्—

" पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयाऽपि चेत् ।
तदानीं दशमीविद्धाऽप्युपोष्यैकादशी तिथिः " इति,

यदपि मत्स्यपुराणम्—

" एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्धते ।
गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः "

इति, तत्सर्वमपुत्राणां गृहिणामुपवासविधायकं वचनजातं द्रष्टव्यम् । सपुत्राणां पुनरस्मिन्विषये नक्तविधिः प्रदर्शित एव ।

कूर्मपुराणम्—" कांस्यं मांसं मसूरं च चणकं[2] कोरदूषकान् ।
शाकं मधु परान्नं च उपावर्तस्यन्विवर्जयेत् " ॥

उपावत्स्यन्नुपवसन्नित्यर्थः । कांस्यं कांस्यपात्रे भोजनम् । ततश्च दशम्यामेतद्व्रतम् । मत्स्यपुराणम्—

" कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं तैलं वितथभाषणम् ।
व्यायामं च प्रवासं च दिवा स्वप्नमथाञ्जनम् ॥
तिलपिष्टं मसूरं च द्वादशैतानि वैष्णवः " ।

त्यजेदिति शेषः ।

" *कांस्यमांसपरकीयभोजनक्षारतैलमधुमद्यमैथुनम् ।
द्वादशीषु परिवर्जयन्नरः कंससूदनतनौ निलीयते " ॥

---

* न विद्यतेऽयं श्लोकः ख. पुस्तके ।

---

१ ख. ग. °रिक्ता आ° । २ ख. °कं कुरुदू° । ३ ख. उपवास्यन्वि° । ४ ग. घ. °वस्यन्वि° ।

विष्णुः—" मार्गशीर्षशुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां भगवन्तं वासुदेवमभ्यर्चयेत् । पुष्पधूपानुलेपनदीपनैवेद्यैर्वह्निब्राह्मणतर्पणैश्च व्रतमेतत्संवत्सरं पूर्णं कृत्वा पापेभ्यः पूतो भवति । यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमाप्नोति । उभयपक्षे द्वादशीत्येवं संवत्सरेण स्वर्गलोकं प्राप्नोति । यावज्जीवं विष्णुलोकम् " ।

तथा—" पञ्चदशी पौर्णमासी पञ्चमीद्वादशीद्वयम् ।
संवत्सरमभुञ्जानः सततं विजितेन्द्रियः ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोकं च गच्छति " ॥

पुराणात्—" चैत्राषाढाश्वयुक्पौषद्वादश्यः सितपक्षगाः ।
एता विशिष्टा उभयद्वादश्यो नामतः स्मृताः " ॥

तथा—" माघमासस्य शुक्ला या द्वादशी परमा तिथिः ।
भीमसेनद्वादशी सा द्वादशीभ्यो विशिष्यते " ॥

यमः—" अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
कृतोपवासः स्नातस्तु[1] सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
कृतोपवासाः सलिलं ये युगादिदिनेषु च ।
दास्यन्त्यन्नादिसहितं तेषां लोका महोदयाः ॥
दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रबृहस्पती ।
पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता[2] सांवत्सरेण सा ॥
तस्यां दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम् ।
तथैव द्वादशी शुक्ला या स्याच्छ्रवणसंयुता[3] ॥

सांवत्सरो ज्योतिर्वित्[4] ।

स्मृत्यन्तरे—" मासाख्यर्क्षे चन्द्रगुरू तस्मात्पञ्चदशे रविः[5] ।
पूर्णिमा जीववारे तु महाशब्दा तु सा तिथिः ॥
हरिक्षेत्रे च गङ्गायां समुद्रे नैमिषे तथा ।
महाशब्दतिथौ स्नानं दानं श्राद्धमनन्तकम् " ॥

अथ श्रीश्रवणद्वादशीनिर्णयः ।

" यदा च शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत् ।
तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥

---

१ क. ग. घ. स्नात्वा तु स° । २ ख. ग. घ. °क्ता संव° । ३ ख. ग. घ. °ता संव° । ४ क. ख. °त् । " मा° । ५ ग. घ. रवेः ।

यदाऽन्यस्यामपि तिथौ शुभायां श्रवणं भवेत्।
होमंस्तत्रोपवासश्च सहस्राश्वफलप्रदः॥
श्रवणे संगमाः पुण्याः कुरुक्षेत्रसमा मताः।
विशेषाद्बुधसंयुक्ते तृतीयायां विशेषतः॥
बुधश्रवणसंयुक्ता तृतीया यदि लभ्यते।
तत्र दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम्॥
श्रवणेन सिता यत्र द्वादशी लभ्यते क्वचित्।
उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यामर्चयेद्धरिम्॥
याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः।
तास्वेव तद्व्रतं कुर्याच्छ्रवणद्वादशीं विना"॥

श्रवणद्वादश्यां विहितमेकादश्यां कुर्यादित्यर्थः। तथा च मत्स्यपुराणम्—

"द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि।
उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यामर्चयेद्धरिम्"॥

एतच्चैकादश्यविद्धायां श्रवणद्वादश्यां वेदितव्यम्। तद्विद्धा तु द्वादश्यैवोपोष्या। तदुक्तं तत्रैव—

"द्वादशी श्रवणास्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं यदि।
स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः॥
तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः संक्षीणकल्मषः।
प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम्"॥

श्रवणास्पृष्टा श्रवणसंयुक्ता। श्रवणाशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽप्यस्ति। श्रवण(णा)-स्पृष्टेति वदन्स्वल्पेऽपि श्रवणयोगे द्वादश्युपवासादियोग्या भवतीति गमयति। तथा च मत्स्यपुराणम्—

"द्वादशी श्रवणास्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा स्मृता।
न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते"॥

एकादशीरहिताऽपि श्रवणद्वादश्युपोष्या। यदाह मार्कण्डेयः—

"श्रवणर्क्षसमायुक्ता द्वादशी यदि लभ्यते।
उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यां तु पारणम्" इति॥

---

१ क. ग. घ. °समाः स्मृताः। २ ग. घ. °युक्तं तृ°। ३ क. ग. घ. °वणस्पृ°। ४ क. ग. घ. यदा। ५ ग. घ. °वतेव।

अयमनुपक्रान्तैकादशीव्रतविधिः । तदुपक्रमे त्वेकादश्यामेवोपवासः। द्वादश्यां तु पूजामात्रविधिः । तदुक्तम्—

" असमाप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्याद्व्रतान्तरम् " इति ।

यस्तूपवासद्वैयासमर्थस्तं प्रति भविष्योत्तरे विहितम्—

" +उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम् ।
एकादश्यो(श्यु)द्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
एवमेकादशीं मुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।
पूर्वोपवासजं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् " ॥

न हि श्रवणद्वादश्यां पारणासंभवाच्चोपवासजो दोषः ।

" एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्दैवतं हरिः "

इति विष्णुशृङ्खलपक्षे पुनरेकस्मादेवोपवासाच्छ्रवणद्वादशीव्रतकार्यं च प्रसङ्गात्सिध्यति ।

विष्णुरहस्यम्—" द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् ।
निषिद्धमपि कर्तव्यमाज्ञेयं पारमेश्वरी " ॥

तथा—" श्रवणेन समायुक्ता मासि भाद्रपदे हि या ।
द्वादशी सा महापुण्या नाम्ना तु विजया स्मृता ॥
तस्यां स्नातो विधानेन सर्वतीर्थफलं लभेत् ।
अर्चयित्वाऽच्युतं भक्त्या लभेत्पुण्यं दशाब्दिकम् " इति ॥

तथा श्रीजन्माष्टमीविचारः—

" प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता या स्यान्नभसि चाष्टमी ।
मुहूर्तमपि लभ्येत उपोष्या सा महाफला " ॥

प्राजापत्यर्क्षं रोहिणी । नभसि श्रावणे ।

तथा—" मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन्युक्तैव लभ्यते ।
अष्टमीं रोहिणीमृक्षं सुपुण्यां तामुपावसेत् " ॥

अत्राष्टम्याः प्राधान्यम् । रोहिणी तु तद्विशेषणम् । न च सार्तल्येन नक्ष-

+ इत आरभ्य दोष इत्यन्तग्रन्थः क. ग. घ. पुस्तकेषु न विद्यते ।

१ ख. °श्यामुप° । २ क. ग. घ. °द्वयस° । ३ क. °रात्रं यस्मिन्युक्तं हि ल° । ४ ख. °तल्ययोगेन नक्ष° ।

त्रयोगोऽत्रापेक्षणीयः । मुहूर्तमपीति वचनात् । न च सप्तमीविद्धाऽप्येषा त्याज्या । तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

" कार्या विद्धाऽपि सप्तम्या रोहिणीसहिताऽष्टमी ।
तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिभान्ते च पारणम् " इति ॥

अस्यार्थः—यदि सप्तमी मुहूर्तमात्रं परतो रोहिण्याऽल्पकालव्याप्ताऽष्टमी द्वितीयदिने तु नैवाष्टमी रोहिणी च कंचित्कालं विद्यत एव, तदा सप्तमीविद्धाऽष्टमी कार्या । पारणं तु नवमीदिने नक्षत्रे व्यतीत इति + । यदा पुनर्द्वितीयदिनेऽल्पमपि कालमष्टमी विद्यते तदा सप्तमीविद्धाऽष्टमी त्याज्या । तदुक्तं पद्मपुराणे—

" वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताऽष्टमी ।
अविद्धायां स कृष्णायां जातो देवकिनन्दनः ॥
पूर्वविद्धा यथा नन्दा वर्जिता श्रवणान्विता ।
तथाऽष्टमी पूर्वविद्धा सऋक्षाऽपि हि वर्जिता ॥
पूर्वविद्धाऽष्टमी या तु उदये प्रथमेऽहनि ।
मुहूर्तेनापि संयुक्ता संपूर्णा साऽष्टमी भवेत् ॥
सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम ।
प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि मुहूर्तं वै भवेद्यदि ॥
तदा व्रतं द्वितीयेऽह्नि प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा " इति ॥

पूर्वविद्धाऽष्टमीति । अष्टमीदिने त्रुटिमात्रेणापि सप्तम्या विद्धा सूर्योदयस्पृष्टाऽष्टमी चेत्स्यान्नाष्टमीत्वेन ग्राह्या । नवमीदिने घटिकाद्वयमपि चेत्स्यात्सैव परिपूर्णाऽष्टमी भवेदित्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणम्—" अष्टम्यां चाथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित् ।
हन्यात्पुरा कृतं कृत्स्नमुपवासार्जितं फलम् ॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।
तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणम् " ॥

भान्तो नक्षत्रान्तः ।

+ इत उत्तरमधिकमेतत्—"अत्रोदाहरणम्—त्रि० ष दि ४ स दि २ त्र्यहः नशे ५ न दि कृ दि ६ रो दि ४ " इति ग. पुस्तके ।

---

१ ग. मता ।

तथा— " जयन्त्यामुपवासश्च महापातकनाशनः ।
स कार्यः सुमहाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः " ॥

श्रावणकृष्णाष्ट[1]मी रोहिणीयुक्ता जयन्ती ।

इति श्रीजन्माष्टमीनिर्णयः ॥

मार्कण्डेयः— " सिंहादित्ये कृष्ण(शुक्ल?)पक्षे चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् ।
मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं तदा " ॥

पुराणात्— " शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥
वैयाघ्रप[2]द्यगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतत्सलिलं भीष्मवर्मणे ॥
कृत्वा नीराजनं राजा बलवृध्द्यै यथाबलम् ।
शोभनं खञ्जनं पश्येज्जलगोष्ठादिसंनिधौ ॥
न[3] रक्तं खञ्जनं पश्येन्न पीतं कृष्णमेव वा ।
पूर्णस्वस्तिकभद्राणां पश्येदन्यतमं नृ[4]पः " ॥

पद्मपुराणात्— " तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
ब्रह्मचर्यं हविष्यान्नं महापातकनाशनम् " ॥

तथा— " तुलायां तिलतैलेन सायंसंध्यासमागमे ।
अष्टाङ्गदीपं यो दद्यान्मासमेकं निरन्तरम् ॥
सम्यक्श्रीपतये भक्त्या स श्रिया न वियुज्यते ।
दामोदराय नमसि तु[5]ला[6]यां लोहया सह ॥
प्रदीपं तु प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे " ॥

इति दीपदानमन्त्रः । नभस्याकाश इत्यर्थः ।

तथा— " कार्ति[7]के नवमी शुक्ला पितॄणामुत्सवाय सा ।
तस्यां स्नानं हुतं दत्तमनन्तफलदं भवेत् " ॥

लिङ्गपुराणात्— " अष्टम्यां च चतुर्दश्यां यः शिवं संशितव्रतः ।
मुमुक्षुः पूजयेन्नित्यं स लभेतेप्सितं फलम् " ॥

विष्णुः— " सूर्यग्रहणतुल्या च शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् " ॥

---

१ ख. °मी संपूर्णा रो° । २ क. ग. घ. °पदगो° । ३ ख. नरिक्तं । ४ क. ग. घ. नृप । ५ ग. तुलस्या लीलया । ६ क. °यां लीलया । घ. °यां लोलया । ७ क. ग. °र्तिकी न° ।

तथा—" माघमासस्य सप्तम्यामुदयत्येव भास्करे ।
विधिवत्तत्र च स्नानं महापातकनाशनम् " ॥

तथा—" पुनर्वसौ बुधोपेता चैत्रमाससिताष्टमी ।
स्रोतःसु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
अशोकैरर्चयेदुग्रमशोककलिकां पिबेत् " ।

उग्रः शिवः ।

" चैत्रे मासि सिताष्टम्यां ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।
अशोकस्याष्टकलिकां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥
त्वामशोक शिवाभीष्टं मधुमां(मा)ससमुद्भवम् ।
पिबामि शोकसंत्यक्तं मामशोकं सदा कुरु " ॥

इति पानमन्त्रः ।

तथा—" चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामङ्गारकदिनं यदा ।
पिशाचत्वं पुनर्न स्याद्गङ्गायां स्नानभोजनात् " ॥

मार्कण्डेयः–" एकादश्यां सिते पक्षे ऋक्षं चैव पुनर्वसुः[1] ।
नाम्ना सा विजया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
एकादश्यां सिते पक्षे पुष्यर्क्षं यदि सत्तम ।
द्वादश्यां वा तदाऽशेषपापक्षयकरं[2] द्वयम् " ॥

व्यासः—" शुक्लपक्षे[3] तृतीयायां चतुर्थ्यां चैव भारत ।
पञ्चम्यां कृष्णपक्षस्य स्नातः[4] किमनुशोचते ॥
शुक्ले वा यदि वा कृष्णे चतुर्थी वा चतुर्दशी ।
भौमवारेण पुण्याऽसौ सोमवारे कुहूर्यथा " ॥

तथा—" अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥
सिनीवाली कुहूर्वाऽपि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात्स्नानं वै मौनिना कृतम् ॥
द्विजेन्द्रसुतसंयुक्ता परिपूर्णा सिताष्टमी ।
तस्यां नियमकर्तारो न स्युः खण्डितसंपदः " ॥

द्विजेन्द्रसुतः सोमसुतः । बुध इति यावत् ।

---

१ ख. घ. °र्वसुम् । ना° । २ ख. घ. °रं त्वय° । ३ क. ग. घ. °क्षे द्विती° । ४ ग. स्नात्वा ।

तथा—" बृहस्पतिद्वितीयायां शुक्लायां विधिपूजनम्—
कृत्वा नक्तं समश्नीयाल्लभेद्भूमिमभीप्सिताम् " ॥

विधिर्ब्रह्मा, तत्पूजनं च गायत्र्या कार्यम् ।

अथ प्रसङ्गात्खण्डतिथिविषयाणि कानिचिद्वाक्यानि लिख्यन्ते ।

तत्र प्रतिपदादितिथिषु यान्यवश्यकार्याणि[1] कर्माणि तानि तासां द्वैविध्ये सति किं सूर्योदयव्यापिनीषु कार्याणि किं वा तदस्तमयव्यापिनीष्विति संशये[2] पक्षद्वयेऽप्यनुग्राहकाणि कानिचिद्वाक्यानि दृश्यन्ते ।

यदाह देवलः—" यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।
सा तिथिः सकला[3] ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥
यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥
* आगतां तिथिमुत्सृज्य तिथिशेषं न योजयेत् ।
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते " ॥

एतद्विरोधपरिहाराय विष्णुधर्मोत्तरे शिवगीताः[4]—
" एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।
त्रयोदशी अमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः " ॥

अत्र कृष्णपक्षस्यैव त्रयोदशीचतुर्दश्यौ ग्राह्ये । तथा च निगमः—
" षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथा " ॥

परा उत्तराः । ततश्च षष्ठ्यादीनां यथासंख्यं पराः सप्तमीनवमीचतुर्दशीप्रतिपदो भवन्ति ।

तथा—" एकादश्यष्टमी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
पूज्याः परेण संयुक्ताः " ॥

परेण तिथिनेत्यर्थः ।

तथा—" युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

---

* नास्त्ययं श्लोकः क. ख. पुस्तकयोः ।

---

१ ग. °णि ता° । २ क. ग. घ. °शयप° । ३ ग. °ला पूज्या ला° । ४ ग. °गीतासु । ए° ।

प्रतिपत्स्वप्यमावस्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।
एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् " ॥

अत्र तिथ्योर्युग्ममित्यभिधानाद्युग्माग्न्यादिशब्दा द्वितीयातृतीयादितिथिविशेषोपलक्षणार्था विज्ञायन्ते । ततश्च युग्माग्न्योर्द्वितीयातृतीययोर्युग्मभूतानां चतुर्थीपञ्चम्योर्युग्ममित्येवं तिथियुग्मनिर्देशो द्रष्टव्यः। एवं च सति दशमीशुक्लत्रयोदशीशुक्लप्रतिपदां पूर्वोत्तरतिथियुग्मानि त्याज्यानि भवन्ति । यच्च देवलवचनम्—" यां तिथिं समनुप्राप्य " इत्यादि तद्यासां तिथीनां द्वितीयादीनामुत्तरतिथिविद्धानामुपादेयत्वमुक्तं तद्विषयं ग्राह्यम् । यच्च तेनैवोक्तम्—

" यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः "

इति, तदपि यास्तिथयः पूर्वतिथिविद्धाः सत्यो ग्राह्यास्तद्विषयम् । यच्च बौधायनेनोक्तम्—

" सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।
वर्धमानस्य पक्षस्य ह्रासेऽप्यस्तमयं प्रति " ॥

तत्परविद्धत्वेन पूज्यानां द्वितीयादितिथीनामुदयव्यापिनीनामुपादेयत्वमनूद्य तासामेव क्षयगामित्वेनोदयव्यापित्वेऽसति पूर्वविद्धत्वेऽप्युपादेयतां विधत्ते । यदा पुनर्द्वितीयादिविहितं कर्म समग्रमुदयव्यापिद्वितीयादौ कर्तुमशक्यं तद्विपरीतायां च शक्यं तदा किं कार्यमित्यपेक्षिते भविष्यत्पुराणम्—

" व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीताऽपि पैतृके " इति ॥

यत्तु मार्कण्डेयेनोक्तम्—" शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः "

इति, तत्र शुक्लपक्षशब्देन देवकार्यमुपलक्ष्यते । तस्य प्रायः शुक्लपक्षे विहितत्वात् । कृष्णपक्षशब्देन च पितृकार्यम् । देवकार्यं च उदयव्यापिन्यां विधीयते तत्प्रतिषिद्धतिथिवेधानतिक्रमेण ग्राह्यम् । पितृकार्ये पुनरपराह्णव्यापिनी वेधविधिमनादृत्यैव ग्राह्या । यत्स्मृत्यन्तरे—

" मध्याह्नव्यापिनी या स्यात्तिथिः पूर्वा पराऽपि वा ।
तत्र कर्माणि कुर्वीत वृद्धिह्रासावकारणम् " इति ॥

इदं चैकोद्दिष्टविषयम् । तस्य मध्याह्ने विहितत्वात् । " श्राद्धादावापराह्णिकी " इति वचनात्पैतृके कर्मणि तिथिवेधो न दुष्यतीति गम्यते । अत एवोपवासयोग्यतां वेधविशेषे तिथिविशेषाणामाह गार्ग्यः—

---

१ क. 'काऽपि या भ° ।

" एकादश्यष्टमी षष्ठी पूर्णमासी चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः " ॥

पारिशेष्यादन्याः पूर्वविद्धा एवोपवासे ग्राह्या इति गम्यते । यत्तु निगमवाक्यम्—" युग्मा[1]ग्नियुगभूतानि " इत्यादौ पौर्णमासीतृतीययोः पूर्वविद्धयोरुपादेयत्वमुक्तं, तदेकादश्यष्टमीत्यादिगार्ग्यवचनाविरोधेनोपवास[2]व्यतिरिक्तकर्मविषयं ग्राह्यम् । चतुर्दश्याश्च शुक्लाया एव परविद्धायाः पूज्यता । यदाह बौधायनः—

" एकादश्यष्टमीं षष्ठीं शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
पूज्याः परेण संयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः " इति ॥

कृष्णचतुर्दशी तु परविद्धा हेयैव ।

" एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् "

इति वचनसामर्थ्यात् । द्वितीयादितिथीनां पूर्वतिथिवेधे सति द्वितीयेऽहन्यवश्यं षष्ठ्यादितिथिर्निःसरतीति तादृशे विषये नागादिवेधो हेय इत्येवंपरम् । यदा तु स्वल्पया पञ्चम्यादिकया तिथ्या षष्ठ्यादिर्विद्धा सती न निःसरतीति तदानीमावश्यके कर्मणि पञ्चम्यादिविद्धाऽपि षष्ठ्यादिरुपादेया । काम्यान्यपि कर्माणि प्रक्रान्तानि सन्त्यावश्यकान्येव । एवं च सति द्वादशाष्टादशादिशब्दाः षष्ठ्यादीनां परविद्धत्वसंभवज्ञापनार्था न विवक्षितस्वार्था इत्येवं विधेयम् । " दिक्पञ्चदशाभिस्तथा " इत्यत्र दिगिति दशमीत्यर्थः । नक्षत्रे तूपवसनीये किमस्तमयव्यापि तद्ग्राह्यमन्यथा वेति संशये शंकरगीताः—

" उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमियाद्रविः ।
यत्र वा युज्यते ना(रा)म निशीथं[3] शशिना सह " इति ॥

एतच्च तिथिवि[4]शेषयोगानपे[5]क्षे नक्षत्र एवोपोषित[6]व्ये द्रष्टव्यम् । यत्र तु नक्षत्रयुक्ता तिथिस्तिथियुक्तं वा नक्षत्रं कर्माङ्गतया विहितं तत्रोद[7]यप्रभृति सातत्येन तद्योगोऽपेक्षणीयो रोहिण्यष्टमीं श्रवणद्वादशीं च विहाय । ततश्चायमर्थः सिद्धो भवति—आवश्यकव्रतादिकर्मकाले लभ्यमाना तिथिर्निषिद्धवेधा हेया । उपादेयवेधा तु कर्मका[8]लाव्यापिन्यपि स्वीकार्येति । नित्यं नैमित्तिकं च कर्माऽऽवश्यकं[9] प्रक्रान्तं च सदाऽऽवश्यकमेव । प्रक्रम्यमाणं तु तत्संकल्पकालव्यापि-

---

१ ग. घ. °ग्मानि यु° । २ ख. °सकान्तिक° । ३ क. ग. °शीथे श° । ४ घ. °शेषायो° । ५ ख. घ. °पेक्षो न° । ६ घ. °तव्यो द्र° । ७ क. °यकालात्प्रभृ° । ८ ग. घ. °कालव्या° । ९ क. °कं काम्यं प्रक्रा° ।

न्यामेव विहितायां तिथावारम्भणीयम् । संकल्पस्यैव व्रतत्वात् । स चौचित्यात्प्रातरेव कार्यः ।

मनुः—" वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
तद्धि कुर्वन्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् " ॥

नित्यमकाम्यमित्यर्थः । परमा गतिर्मुक्तिः । कर्म च परमात्मज्ञानसहितं क्रियमाणं मुक्तये कल्पत इति व्याख्येयम् । वचनान्तरवशात् ।

तथा—" इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।
अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा संनिवर्तयेत् " ॥

तथा—" अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।
दर्शेने(र्शेन) चार्धमासान्ते पूर्णमासेन चैव हि ॥
सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः[1] ।
चतुर्षु चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्यादियागैः ॥
पशुना ह्ययनस्यान्ते समान्ते सौमिकैर्मखैः । "

अह्नोर्निशायाश्चाऽऽद्यन्तावग्निहोत्रप्रयोगं प्रति कालत्वेन विधानायोग्याविति ताभ्यां स्वसंबन्धी पूर्व उत्तरश्च काल उपलक्षितोऽत्र विधीयते । अत एवापराह्णे सायंहोमस्योपक्रमः । प्रदोषे तु समाप्तिः । उदितहोमिनां पुनरुदित आदित्ये । एवमर्धमासान्तस्याप्यत्यन्तसूक्ष्मत्वाद्दर्शपूर्णमासप्रयोगसमर्थकाललक्षकत्वम् । अत एव कल्पसूत्रकाराः—

" पक्षान्ता[3] उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः " इति ।

पर्क्षान्तः[4] पञ्चदशी, पक्षादिः प्रतिपत् । तत्रोपवासस्तीर्थस्नानाग्न्यन्वाधानादि[5]कर्मकलापः पाणिसंस्पर्शनादिप्रयोगोऽभीज्या । एतच्च प्रतिपत्पञ्चदश्योः सूर्योदयास्तमयव्यापित्वे सति तथा[6] कृष्णशुक्लप्रतिपदोश्चन्द्रस्यादर्शनपूर्णोदयवत्त्वे सति द्रष्टव्यम् । यदा पुनरेकस्मिन्नेवाहनि पूर्णश्चन्द्र उदेति न दृश्यते वा तदा तदहरेव यागः । यदाहाऽऽपस्तम्बः—

" यदहः पुरस्ताच्चन्द्रमाः[7] पूर्ण उत्सर्पेत्तां पूर्णमासीमुपवसेच्छ्वः पूरितेति वा " ।

तथा—"यदहर्न दृश्यते तदहरमावास्या वा श्वो न द्रष्टार[8] इति वा" इति ।

यद(द्य)प्युपवासश्चन्द्रमसं वाऽविज्ञाय संपूर्णं वा विज्ञायाग्नीनन्वादधातीत्यादि-

---

१ ग. घ. द्विजेश्वरैः । २ क. °न्ते मासान्ते । ३ ग. घ. °क्षान्त उपवस्तव्यः प° । ४ ख. °क्षान्ताः प° । ५ क. °नाग्न्याधा° । ६ क. ग. घ. °था शुक्लकृष्णप्र° । ७ ख. ग. °न्द्रमा उ° । ८ ग. °ष्टा इ° ।

" अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति " इति वचनम्, तत्रामावास्याशब्द औपवसथ्यदिनोपलक्षणार्थोऽन्यथा पूर्वोक्तवचनविरोधः स्यादिति । तदसत् । न ह्यमावास्यायामपराह्ण इत्यत्रामावास्याशब्द औपवसथ्यमहरुपलक्षयतीति । किं च न प्रमाणमस्ति । अत्र ह्यमावास्याशब्दार्थोऽङ्गत्वेन विधीयते । न च विधौ लक्षणोचिता । तस्मात् " पूर्वेद्युः पितृभ्यः क्रियते " इत्यत्र पूर्वेद्युःशब्दोऽनुवादकोऽर्थवादत्वात् । अनुवादकस्य यथाप्राप्तिलक्षणाश्रयणमदोषः । तेन पूर्वेद्युःशब्दोऽमावास्यामुपलक्षयति । तस्यामेव पितृयज्ञस्य विहितत्वात् । भवति चामावास्या संपूर्णा सती यजनीयदिनापेक्षया पूर्वेद्युःशब्दबोध्या । यच्च " अथापराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति " इति, तदौपवसथ्येऽहन्यपराह्णव्याप्यमावास्याविषयं ग्राह्यम् । " भूते कव्यादिकी क्रिया " इत्येतदपि तद्विषयमेव । न पुनः शुद्धचतुर्दश्युपवासदिनविषयम् । अमावास्याविधायकदिनश्रुतिविरोधात् । तस्माच्छुद्धचतुर्दश्युपवासपक्षे यजनीय एवाहन्यपराह्णेऽमावास्यायां दक्षिणाग्निमुद्धृत्य पिण्डपितृयज्ञः कार्यः । क्रमस्त्वग्न्यन्वाधानेन सह तस्य न क्लृप्तः । अङ्गत्वेऽपि न क्लृप्त एव यतः कालादिविशिष्टतया प्राप्तेषु पदार्थेषु क्रमः कल्प्यते । अत एव " अमावास्यायां पूर्वेद्युर्वेदिं करोति " इति वेदिप्रकर्षे ततः प्राचां पदार्थानामप्रतिकर्ष इति ।

मनुः—" न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।
न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥
यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवाऽऽदिशति व्रतम् ।
सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव गच्छति " ॥

व्रतं प्रायश्चित्तम् ।

यमः—" वृषलाध्यापकश्चैव वृषलाध्यापितश्च यः ।
तावुभौ नरके घोरे वसेतां शरदां शतम् " ॥

शङ्खलिखितौ—" कृसरपायसापूपमांसदधिमधुघृतकृष्णाजिनानि शूद्रेभ्यो
न दद्यान्नोपस्कृतं किंचिदन्यत्र प्रकृतात् " ।

आपस्तम्बः—" नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ।
दन्तांस्थप्त्वा तदेतस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् " ॥

---

१ ग. °वाचकोऽर्थबाधकत्वादिति वा । अ° । २ ग. घ. °मशस्त्व° । ३ ग. घ. °तः कला° । ४ ख. °यां वेदिं । ५ ग. °षलोऽध्यापितस्तथा । ता° । ६ ग. दन्तस्थ° ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

दन्तांस्थ[1]प्त्वा दन्तैरवलिख्य तद्दन्तलग्न[2]मन्नमुच्छि[3]ष्टे विधाय प्रयच्छेदित्यर्थः। तथा क्रोधादीन्भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् । तान्स एवाऽऽह—

" भूतदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः क्रोधो हर्षो [रोषो] लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृषो[4]द्यमत्याशपरिवादावसूयाकाममन्युरानात्म्यमयोगः " इति ।

तत्र पित्रादिष्वननुशासनीयेषु कोपः क्रोधः । हर्षो गर्वः । अनुशासनीयेषु कोपो रोषः । विहितधनव्ययपराङ्मुखत्वं लोभः । अन्यायार्जनं च । अविवेको मोहः । अत्याशोऽत्यशनम् । मन्युः शोकः । आनात्म्यं नैरात्म्यबुद्धिः । विहितेष्वसमाधिरयोगः ।

हारीतः—" औदरैतसकामजक्रोधजार्थजानग्नीन्यथावन्नियच्छेत् । औद[5]रात्सर्वकामकर्मेन्द्रियभावदोषाः संभवन्ति । यैरुपस्पृष्टो विविधामापदमुपैति । तस्माच्छुचिर्यथार्थपरिमिताहारः स्यात् । आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्याचार्याः । अथ पौं[6]स्नात्साहसाद्रेतस्तस्य बीजं तदनृतावुत्सर्गे दोषः स्यादृ[7]तावुत्सर्गे तद्ब्रह्मचर्येण व्याख्यातम् । तदेवाऽऽदिप्रकृतत्वाज्जगतः प्रथमं यज्ञ[8]नियमार्थं द्वितीयं तपःसिद्ध्यर्थं तृतीयं मोक्षसिद्ध्यर्थं चतुर्थं संकल्पात्का[9]मः संभवत्याशयात्प्रवर्तते । स्नेहाग्निर्बध्नाति स इच्छालक्षणो नैकविधः कामो येनाभिभूतोऽतृप्त एव कामानां लोके ह्यनेकजन्मसंसारे कामावर्ते निमज्जति । स एकोऽनलः कामः । कामो हि भगवान्वैश्वानर इति श्रुतिः । तस्य संकल्पो नियमनम् । स व्याख्यातः । कामगीतौ चात्र श्लोकौ भवतः—

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा सर्वतः प्रतिभूरहम् ।
सर्वार्थेषु यथार्थोऽहं मदृते नास्ति किंचन ॥
यो मां यथार्थं सर्वार्थे सर्वभूतेषु पश्यति ।
सोऽध्व[10]नः पारमाप्नोति नेतरे कामवादिनः ॥ इति ॥

क्रोधाग्निना परिभूतः स्वेषामप्य[11]बहुमतोऽनभिगमनीयोऽविश्वसनीयश्च भवति । कार्याकार्यवाच्यावाच्यानि न वितर्कयति । हितवादिनो गुरूनतिक्रामत्याविष्टः प्रेतलोकायाऽऽत्मानं गमयति । तत्र घोरां निरयप्रायां यातनामनुभूय क्रूरक्रव्यादासु तिर्यग्योनिषु जायते । तत्र सर्वासां प्रजानां वाच्यो भवति । क्रमशो मनुष्यतां प्राप्य

---

१ क. ख. 'प्त्वा नखैर' । २ ख. 'भ्रमु' । ३ ग. 'च्छिष्टं वि' । ४ ख. घ. 'मभ्याश' । ५ क. 'दराः सर्व' । ६ क. 'स्य पुंसो बी' । ७ क. घ. 'दतौ तदत्स' । ८ ग. 'ज्ञसिद्ध्यर्थं द्वि' । ९ घ. 'त्कामात्संभ' । १० क. घ. 'नः पर' । ११ क. 'प्यनभिम' ।

सर्वजनविद्विष्टतामुपैति । क्रोधो हि तमोरूपः । तस्य क्षमा नियमनम् । स व्याख्यातः । लोभाग्निनाऽभिभूतः पुण्योंथष्वनुपयुज्यमानमतिक्रामन्तमात्मानं मन्यते । नष्टं पुत्रदारबन्धूनामुपयुङ्क्ते । सुहृत्साधुसंबन्धिनामप्यनुपजीवनीयतमो भवति । असद्वित्तानामप्युपादानमिच्छति । तत्रार्थानुषङ्गात्सोऽपि तिर्यग्योनिषु जायते । लोभो हि तमोरुपः । तस्य संतोषो नियमनम् । सोऽपि व्याख्यातः । एवं ह्याह—

औदरो रैतसश्चाग्निः कामजः क्रोधजोऽर्थजः ।
एते वै निर्जिता येन स वै पञ्चतपाः स्मृतः[1] ॥
वचोवेगं मनसः क्रोधवेगं जिह्वावेगं चोदरोपस्थवेगम् ।
एतान्वेगान्धारयेद्यस्तुं[2] विप्रस्तं वै ब्रूयुर्ब्रह्मिष्ठं[3] वा मुनिं वा " ॥

पौंस्नात्पुरुषव्यापारात् । साहसाद्बलोद्भवात् । तस्य पुंसः । तदनृताविति । तत्तस्मादेवं तद्ब्रह्मचर्येणेति । तदेवेति । पर्वापर्वसाधारणं स्वदारगमनरूपमाद्यं तदेव पर्ववर्जनरूपं द्वितीयम् । एवमृतुगमननियमात्मकं तृतीयमूर्ध्वरेतस्कत्वं चतुर्थम् । संकल्पो विषयसौन्दर्यज्ञानम् । कामो विषयेच्छा । आशयः पौनःपुन्येन भावनम् । नष्टं नाशम् । उपयुङ्क्ते आकाङ्क्षते ।

विष्णुः—" त्रिविधं नरकस्येह द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् " ॥

आपस्तम्बः—" मनसा वाचा घ्राणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्वक्शिश्नोदरारम्भणानास्रावान्परिवृञ्जानोऽमृतत्वाय कल्पते " ।

मनःप्रभृतीनामारम्भाणां व्यापारानास्रावान्पुरुषः[4] सङ्गहेतून्परिवृञ्जानः परित्यजन्नमृतत्वाय मुक्तये कल्पते समर्थो भवति ।

देवलः—" अथातः पापदोषान्मनोवाक्शरीरजान्व्याख्यास्यामः । तत्र मोहरागद्वेषमानलोभमदशोकममत्वाहंकारभयहर्षमोवचिन्ताश्चेति द्वादश मानसाः ।

तेषां च त्रिविधो मोहः संभवः सर्वपाप्मनाम् ।
अज्ञानं संशयज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति त्रिकम् ॥
विज्ञानं सर्वविद्यानामर्थानां स्वयमूहनम् ।
दोषैरदर्शनं चेति ज्ञानमज्ञानमन्यथा ॥
अश्रेयःश्रेयसोर्मध्ये भ्रमणं संशयो भवेत् ।
मिथ्याज्ञानमिति प्राहुरहिते हितदर्शनम् ॥

---

१ ख, ग, स्मृताः । २ ग. °स्तु तं वै । ३ ग. °ष्ठं ज्ञानिनं वामु° । ४ क. °रुषान्सङ्ग° ।

भवत्यधर्मादज्ञानमविद्या तच्च संशयः ।
उभाभ्यामन्यथाज्ञानं पापिष्ठमुपजायते ॥
अज्ञानादुःखसंप्राप्तिः संशयाद्बध्यते पुनः ।
मिथ्याज्ञानात्पतत्येवं मूढस्तामिस्रयोनिषु " ॥

मनुः—" आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।
न हिंस्याद्ब्राह्मणं गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥
ब्राह्मणायावगूर्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया ।
शतं वर्षाणि तामिस्रे नरके परिवर्तते ॥
ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ।
एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥
अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ।
दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥
शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतलात् ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ॥
न कदाचिद्द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि ।
न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्स्रावयेदसृक् ॥
अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहन्य तु ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते " ॥

देवलः—" नावगाहेदपो नग्नो वह्निं [1] नाभिव्रजेत्पदा ।
शिरोभ्यक्तावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् " ॥

वसिष्ठः—" नेष्टकाभिः फलानि शातयेत् ।
न फलेन फलम् । न कल्ककुहको भवेत् " ।

कल्को दम्भः । कुहको वशीकारादिस्तद्वान्न भवेदित्यर्थः ।
" न म्लेच्छभाषां शिक्षेत " ।

देवलः—" नोवेक्षेताशुचिः कूपं घर्षयेन्न पदा पदम् "

तथा—" सुहृन्मरणमार्तिं वा न स्वयं श्रावयेत्परान् ।
अतिभोगेन मित्राणि बालिश्यान्नैव पीडयेत् ॥
दाक्षिण्याद्धि दरिद्रोऽपि सहते मित्रपीडनम् " ।

---

१ ख. °जेदपि । शि° । २ ख. घ. नावीक्षे° ।

मनुः—" यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ।
यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तद्यत्नेन सेवयेत् ॥
सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥
यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।
तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् " ॥

यत्कर्म धर्ममित्यर्थः ।

शङ्खलिखितौ–" आपत्स्वपि हि कष्टासु परस्वं कामयेत न ।
नाभक्ष्यं भक्षयेत्किंचिन्न पूर्वचरितं चरेत् ॥
नर्षिपितृदेवताः कीर्तयेत् " ।

स्वकीयानृषीनिष्टदेवताः पितॄंश्च न कीर्तयेदित्यर्थः ।

तथा—" नागाधोदकमवगाहेत । न स्त्रियं विवसनामीक्षेत ।
न पुरुषमन्यत्र स्वाभाव्यात् " ।

स्वाभाव्यादकामत इत्यर्थः ।

" न पादेन पादं प्रक्षालयेत् । न दर्भैः परिमृज्यात् । न महाजनविरोधं कुर्यात् । न गोष्ठीभिः संबध्येत । न गणबन्धुसमवायं प्रविशेत् । नायाज्यं याजयेत् । नानुयोगं प्रब्रूयात् " ।

अनुयोगो धनदानार्थमनुवाकमधीष्वेत्यध्ययनादेशः ।

" न ब्रह्मविक्रयमिच्छेत् । न वाह्यमाने वाहय गामिति ब्रूयान्न परिषन्मध्ये स्वैरवाक्स्यात् " ।

परिषत्कार्यानुवादित्वं स्वैरवाक्त्वम् ।

" नानियुक्तोऽग्रासनं गच्छेन्नाभ्यधिकं दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् ।

भोज्यमिति शेषः ।

" नोन्मत्तमूकान्संस्कुर्यात् " । **नोपनयीतेत्यर्थः ।**

"न वधबन्धसमवायं गच्छेत्" । **वधबन्धप्रयोजनं समवायं मेलकं न गच्छेत् ।**

" न दावम् " । **दावो वनवह्निः ।**

" न दंपत्योरन्तरम् । नर्षीणां प्रभवं न नदीनां न महात्मनाम् " ।

प्रभव उत्पत्तिस्थानम् ।

---

१ क. घ. °त्तत्सेवेत यत्नतः । स° । २ ख. धर्मधानार्थमनुवाक्यम° । ३ ख. वाहाय ।
४ क. °बन्धुस° । ५ क. °बन्धुप्र° ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

" न मद्यं दद्यात् । न प्रतिगृह्णीयात् । न धर्मं ख्यापयेत् । नाधर्मं संवृतं कुर्यात् । नापसव्यं परिदद्यात् । न भूमिं विलिखेत् । न पादेनाभिहन्यात् । नाङ्गमुखवादित्राणि कुर्यात् । न कूपश्वभ्राणि विलोकयेत् । न लोकविद्विष्टानि समाचरेत् । सर्वं विरुद्धं परिहरेत् " ।

हारीतः—" न गोर्मूत्रपुरीषाभ्यामुद्विजेत् । न पथि शिखा विसृजेत् " ।

शिखाः केशाः ।

" व्रीहिनिकषणतृणकुट्टनलोष्टचन्दनलेखनकरजदशनवीणावादनानि वर्जयेत् । आत्मस्तवावमानांश्च मद्यशुक्तविकारांश्च वर्जयेत् । न रक्तामगन्धां स्रजमाबध्नीयात् । अन्यत्र काञ्चनकमलकुवलयेभ्यः । नाशुचिक्लिन्नपूतिभिर्दारुभिरग्निमिन्धीत । नाग्निवेलयोः प्रवसेत् । पर्वसु चाऽऽपत्सु प्रोषितोऽग्निवेलायां वाग्यतस्तां प्रतिदिशं मनसा ध्यायेत् । अनुपस्थाय मन्त्रतो हुतं ज्ञात्वा प्रति व एना इत्युपस्थायाभिभाषेत ।

" प्रति व एना नमसाऽहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणाम् ।
रराण ता मरुतो वेद्याभिर्निहेलो धत्त वि मुचध्वमश्वान् ।

नादर्भमग्निं परिचरेत् । नायज्ञियैर्जुहुयात् । हुतशेषं ब्राह्मणाय दद्यात् । माषमसूरमधुमांसपरान्नमैथुनानि त्र्यहेऽहनि वर्जयेत् " ।

त्र्यहमग्न्यन्वाधानदिनम् ।

" नोच्चैर्निशायामभिभाषेत । नोत्तरीयान्तरीयविनिमयं कुर्यात् । न देवगुरुब्राह्मणपरीवादं कुर्यात् । न चैषां दीयमानं प्रति वारयेत् । स्तेयिनो हि प्रमीताः पूर्वधनिनामुपकाराय जायन्ते । तस्मान्न स्तेयं कुर्यान्न कारयेत् । नावमन्येत ।

निन्दां मृत्युपदं प्राहुर्निकृतिं तमसः पदम् ।
सर्वभूतात्मभूतत्वादार्जवं ब्रह्मणः पदम् ॥

पापाद्वोपसर्गाद्व्याधिसंक्रमणयोगात्सिध्यद्दर्शनाच्च तस्मात्पृथक्शौचाः श्रेयांसः ।

आसनं शयनं यानमन्तर्धाय समाचरेत् ।
न चैकभोजनं प्राहुर्ब्राह्मणानां स्वकैरपि " ॥

व्यासः–" यूकामत्कुणदंशादीन्खादतः स्वात्मनस्तनुम् ।
पुत्रवत्परिरक्षन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः(णः) " ॥

---

१ क. नावृतं सं° । २ क. विमृजे° । ३ क. °ष्टमर्दनभूमिले° । घ. °ष्टमर्दनले° ४ ख. ग. °भिर्मारुतिर° । ५ ख. °शौचाच्छ्रेयां° ।

कालिकापुराणे–" सोपानत्को देवगृहमारुहेद्यस्तु मानवः ।
स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः " ॥

बृहस्पतिः—" एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।
भस्मना कृतमर्यादा न तेषां संकरो भवेत् ॥
अग्निना भस्मना चैव सलिलेन विशेषतः ।
द्वारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते " इति ॥

हारीतः—" शुचिं देवाश्च रक्षन्ति रक्षन्ति पितरः शुचिम् ।
शुचेर्बिभ्यति रक्षांसि ये चान्ये दुष्टचारिणः ॥
भ्रष्टशौचं नरं दृष्ट्वा प्रहिंसन्तीह राक्षसाः ।
यक्षाः पिशाचा भूतानि ये चान्येऽप्येवमादयः ॥
ज्ञानं दानं तपस्त्यागो मन्त्रकर्मविधिक्रियाः ।
मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः ॥
द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत् ।
चतुर्थे त्रिस्तनं शेषं यथान्यायं यथाबलम् ॥
नस्तनं दमनं बाले वाहनं च न शस्यते ।
वृद्धानां दुर्बलानां च प्रजापतिवचो यथा " ॥

नस्तनं नासिकाभेदः ।

तथा—" वृद्धान्नातिवदेज्जातु न च संप्रेषयेदपि ।
नाऽऽसीनः स्यात्स्थितेष्वेवमायुरस्य निरस्यति " ॥

तथा—" गृहे पारावता धन्याः शुका वै शारिकास्तथा ।
गृह एते प्रशस्ताः स्युस्तथा वै तैलपायिकाः ॥
उपदीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा ।
निवसेरन्यदा तत्र शान्तिमेव तदाऽऽचरेत् ॥
अमङ्गल्यानि चैतानि दिवाऽऽक्रोशो महात्मनाम् ।
महात्मनां च गुह्यानि वक्तव्यानि न कर्हिचित् ॥
पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता ।
भुक्त्वा प्रसाधनं वर्ज्यं वर्ज्याश्च निशि सक्तवः ॥
प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयेत्तु सदा नरः ।
उदङ्मुखो वा राजेन्द्र तथाऽऽयुर्विन्दते महत् ॥

१ क. ग. घ. °स्यते । त° । २ ख. °वाक्रोशो । ३ ख. ग. प्रसादनं ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

तथा—" सुतस्त्रियां[1]श्च शयनं सह भोज्यं च वर्जयेत् ।
आहारं मैथुनं निद्रां संध्याकाले विवर्जयेत् ॥
कर्म चाध्ययनं चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ।
गोखरोष्ट्रं च नाऽऽरोहेन्न च गच्छेद्दिवा स्त्रियम् ॥
स्नानं चङ्क्रमणं स्वप्नं दिग्वासा न समाचरेत् " ।

विष्णुः—" न सर्पशस्त्रैः[2] क्रीडेत देवब्राह्मणशास्त्रमहात्मनां परिवादं वर्जयेत् । पर्वसु न तृणमपि छिन्द्यात्[3] " ॥

विष्णुपुराणम्—" विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नाधमैश्च सदा बुधः ।
विवादश्च विवाहश्च तुल्यरूपैर्नृपेष्यते " ॥

स्मृत्यन्तरम्—" मद्यविक्रयसंधानदानादानानि नाऽऽचरेत् " ।

उशना—" तिथिं पक्षस्य न ब्रूयान्न नक्षत्राणि निर्दिशेत् " ।

आपस्तम्बः—" संपादयति यो विप्रः स्नानं तीर्थ[4]फलं जपम् ।
संपादी बध्यते दोषैस्तस्य संपद्यते फलम् " ॥

पैठीनसिः—" अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।
स्नानं चैव न कर्तव्यं तथैवाऽऽचमनक्रिया ॥
मत्तप्रमत्तोन्मत्तपतितैः सह संभाषं न कुर्वीत " ।

प्रमत्तः प्रमादशीलः ।

" नापुष्पितं वृक्षमारोहेत्[5] । तथा नान्यस्मै दीयमानं प्रति[6] वदेत् " ॥

मार्कण्डेयः—" बलिं स्नानभुवं चैव श्मशानं[7]बलिमेव च ।
न गच्छेद्बन्धनागारं वध्यभूमिं च गर्हिताम् ॥
अन्तःपुरं वित्तगृहं परद्यूतगृहं तथा ।
नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेद्धृतसतन्त्रीं न लङ्घयेत् ॥
समाल्यो नाऽऽचरेत्स्नानं न द्विवासा विकारणम् " ।

विकारणं निर्निमित्तम् ।

" म्लेच्छवेशो न कर्तव्यो म्लेच्छभाषा तथैव च ।
नासंवृतमुखः कुर्याद्धास्यं जृम्भां तथैव च ॥
[8]गोपयेज्जन्मनक्षत्रं धनसारं गृहे मलम् ।

---

१ ग. °या च श° । २ ख. °णशस्त्र° । ३ ख. ग. भिन्द्यात् । ४ ख. °तीर्थं जपं फलम् । सं° । घ. तीर्थं फ । ५ ख. °रोहयेत् । ६ क. घ. °तिनुदे° । ७ क. ख. °शानं ब° । ८ घ. गोपाये° ।

वेगरोधो न कर्तव्यस्त्वन्यत्र क्रोधवेगतः ॥
नोपेक्षितव्यो व्याधिः स्यान्मृत्युरल्पोऽपि भार्गव ।
न हुं कुर्याच्छवं पूर्वं बिभृयान्नाग्निवारिणी " ॥

शङ्खलिखितौ—" नापोऽग्निं चैकतो धारयेत् "। एकत एकस्मिन्हस्तादौ ।

मार्कण्डेयः—" न भुक्तमात्रस्याऽऽयस्येन्नीचसेवां च वर्जयेत् ।
पादं पदा च नाऽऽक्रामेन्न कण्डूयेन्न शोधयेत् ॥
वेदशास्त्रनरेन्द्राग्निदेवनिन्दां विवर्जयेत् ।
निरासनस्य सुप्तस्य तिष्ठतश्च तथैव च ॥
तथा भुक्तवतो नित्यं स्नातस्य रुषितस्य च ।
यात्रायुद्धोत्सुकस्यापि श्मश्रुकर्म विवर्जयेत् " ॥
पुष्पाण्यकालरूढानि फलान्यपि तथैव च ।
विकारवच्च यत्किंचित्तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥

विकारवदद्भुतम् ।

" दिवा कपित्थच्छायां च रात्रौ दधि शमीं तथा ।
कार्पासं दन्तकाष्ठं च शक्रादपि हरेच्छ्रियम् ॥
अष्टमीं च तथा षष्ठीं नवमीं च चतुर्दशीम् ।
वर्जयेच्छिरसोऽभ्यङ्गं पर्वसंधि तथैव च ॥
तथैवाऽऽमलकैः स्नानं सप्तमीषु विवर्जयेत् ।
विना तु सततं स्नानं न स्नायाद्दशमीषु च ॥
अमावस्यासु सर्वासु नववस्त्रं न धारयेत् ।
गोगजाश्वाजपुच्छेषु खरस्य च विशेषतः ॥
यल्लग्नमुदकं तस्माद्विप्रुषं दूरतस्त्यजेत् ।
शूर्पवातनखाग्राम्बु स्नानवस्त्रघटोदकम् ॥
मार्जनीरेणुकेशाम्बु हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ।
माल्यानुलेपनादग्रं न प्रदद्यात्तु कस्यचित् ॥
अन्यत्र देवताविप्रगुरुभ्यो भृगुनन्दन ।
न गच्छेद्गर्भिणीं नारीं मलिनां सितमूर्धजाम् ॥
रजस्वलां भुक्तवतीं नायोनौ न बुभुक्षितः ।
न स्वपेद्येषु देशेषु तेषु देशेषु चाप्यथ ॥
दीक्षितो वर्जयेद्यत्नात्कृत्वा श्राद्धं च मानवः " ।

---

१ ग. घ. °म्बुनववस्त्र° ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

दीक्षितोऽनुन्मुक्तदीक्षः ।

पुराणात्—" क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः ।
भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः " ॥

शातातपः—" अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते ।
श्वकाकोष्ट्रखरोलूकसूकरग्राम्यपक्षिणाम् " ॥

बैजवापः—" रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजः शुभम् ।
अप्रशस्तं समूहिन्यजाविरासभवाससाम् " ॥

समूहिनी मार्जनी ।

षट्त्रिंशन्मतात्—" प्रक्षाल्य हस्तौ गृह्णीयादोषध्यामलके नरः ।
शिरसो मुण्डनं कृत्वा पुनः प्रक्षालयेत्तु तत् " ॥

मनुः—" *मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।
जपेच्च जुहुयाच्चैव विनिपातो न विद्यते ॥
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।
तं ह्यस्याऽऽहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥
वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।
अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥
पौर्विकीं संस्मरञ्जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः ।
ब्रह्माभ्यासेन चानन्तमजस्रं फलमश्नुते ॥
सावित्राञ्शान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः " ।

जातिर्जन्म । सवितृदे[2](दे)वत्यान्दुरितशान्तिप्रयोजनानाज्यहोमान्कृष्णशुक्लपक्षदर्शीषु सदा कुर्यादित्यर्थः ।

" अष्टकासु पितृनर्चेन्नित्यमन्वष्टकासु च " ।

स्वगृह्योक्तविधानेने[3]ति शेषः । नित्यं सर्वदेत्यर्थः ।

" अभिवाद्य च वृद्धांश्च दद्याच्चैवाऽऽसनं स्वकम् ।
कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥
नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
द्वेषं स्तम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् " ॥

---

* अयमेव श्लोको भङ्ग्यन्तरेण क. पुस्तके पठितः स यथा—" मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् । जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते " ।

---

१ ग. ग्रामप° । २ क. ग. °तृदेवतान्दु° । ३ ख. °नेत्यर्थः । नि° ।

नास्ति दैवमिति मतिर्यस्य स नास्तिकः । तस्य भावो नास्तिक्यम् । वेदेष्वप्रामाण्याध्यवसायो निन्दा । देवतानां ब्रह्मादीनां कुत्सनं निन्दनम् । यथा—ब्रह्मा दुहितरमगात् । ईशो ब्रह्मणः शिरश्चिच्छेदेति । स्तम्भोऽहंकारादप्रणामः । मानोऽहंकारः । क्रोधोऽक्षमा । तैक्ष्ण्यं वाक्पारुष्यम् ।

" अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् ।
हिंसारतिश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ॥
न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ।
अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् ॥
नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।
शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति ॥
यदि नाऽऽत्मनि पुत्रेषु नो चेत्पौत्रेषु नप्तृषु ।
न त्वेवं हि कृतो धर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥
न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रदम्भनम् " ॥

धर्मच्छलेन प्रायश्चित्तं न कुर्यादित्यर्थः ।

" अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो वृत्तिमुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते " ॥

आश्रमिणो लिङ्गिनः । तेषां लिङ्गैर्दण्डादिभिः स्वयमलिङ्गी तद्वृत्तिं भिक्षाप्रतिग्रहादिकां य उपजीवति स आश्रमिणां पापं तिर्यग्योनिं चाश्नुते ।

" यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ।
यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन् ॥
शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ ।
व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं ' नियमा दश ॥
आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम् ।
ध्यानं प्रसादो माधुर्यं मार्दवं च यमा दश ॥
न विस्मयेत तपसा वदेदृष्ट्वा च नानृतम् ।
नाऽऽर्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्न दत्त्वा परिकीर्तयेत् ॥
यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ।
आयुर्विप्रावमानेन दानं तु परिकीर्तनात् " ॥

---

१ क. ख. °षु न चेत्पुत्रे° । २ ग. धर्मोद्यतेन प्रायश्चित्तं कु° । ३ क. ग. °दत्त्वा प° ।

विस्मयः श्लाघा । एवमादिश्रुतिस्मृतिभ्य आचारो वेदितव्यः । सर्वश्च स्नातकेनावश्यं कार्यः । तदाह मनुः—

“ आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥
दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥
सर्वलक्षणहीनोऽपि सर्वदाऽऽचारवान्नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ” ॥ १५४ ॥

किं च—

गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ॥

उच्छिष्टो गवादि न स्पृशेत् । अनुच्छिष्टोऽपि पदा । उच्छिष्टोऽत्राशुचिः ।

मनुः—“ स्पृष्ट्वैतानि शुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ” ॥

प्राणशब्देनात्र तत्स्थानानि मूर्धन्यच्छिद्राणि श्रोत्रादीनि लक्ष्यन्ते । गात्रशब्देनाप्युरोमूर्धस्कन्धा उच्यन्ते । तत्स्पर्शस्याऽऽचमनप्रकरणे शुद्धिहेतुत्वदर्शनात् । शुद्ध्यर्थं चेदं प्राणादिस्पर्शनं विधीयते ॥

किं च—

न निन्दाताडने कुर्यात्

परस्य निन्दां ताडनं च न कुर्यात् ।

अत्रापवादमाह—

पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् ॥ १५५ ॥

शिक्षार्थमनयोस्ताडनानुग्रहो नान्यथा । तदाह मनुः—

“ परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैनं निपातयेत् ।
अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिक्षार्थं ताडयेत्तु तौ ” ॥

शिष्यः शासनीयः । पुत्रस्य पृथग्ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन । अत एव विष्णुः—“ शास्यं शासेत्ताडयेत् ” इति शास्यशब्दमेव प्रयुक्तवान् । अत्र नियममेवाऽऽह—

“ अधोभागे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन्पापयुक्तो भवेन्नरः ” ॥

---

१ ख. °नुपास्पृ° । २ ख. छ. ज. सुतं ।

शरीरस्याधोभागे नाभेरधस्तात्ताडयेत् । उत्तमाङ्गे शिरसि वक्षसि न ताडयेत् । अधोभागनियमेनैव शिरोवक्षसोर्व्यावृत्तिसिद्धौ तयोः पृथङ्‌निषेधस्ततोऽन्यत्रोत्तरकायेऽपि ताडनानुग्रहार्थः । अत एव विष्णुः—

"शास्यं ताडयेत्तं तु वेणुदलेन रज्ज्वा वा पृष्ठत एव" इति। अन्यथा प्रहरन्गुरुरपि पापवान्स्यात् ॥ १५५ ॥

कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् ॥

अत्र यत्नादिति विधीयते। अन्यदनूद्यते। तथा च सति कर्मणेतिपदमनुवाचकत्वाद्वाङ्मनःशब्दसाहचर्याच्च लक्षणया शरीरे वर्तते। ततश्चायमर्थो भवति—शरीरेण यं धर्मं तपश्चर्यादिकमाचरेत्, यं च मनसा यागदानादिकं, यं च वाचा वेदाध्ययनादिकं, तं यत्नादादरात्समाचरेत्, न प्रमाद्येदित्यर्थः । धर्मस्य सर्वपुरुषार्थहेतुत्वात् । अत एव मनुः—

"धर्मं शनैः संचिनुयाद्वल्मीकमिव वम्रिकाः ।
परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन्" ॥

वम्रिकाः पिपीलिकाविशेषाः ।

"नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।
न पुत्रदारं न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥
एकः प्रजायते जन्तुरेक एव विलीयते ।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥
मृतं शरीरं संत्यज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥
तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः" ॥

अत्रापवादमाह—

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ॥ १५६ ॥

अस्वर्ग्यमनामुष्मिकमैहिकफलं लौकिकैर्विद्विष्टं निन्दितं धर्म(र्म्य)मपि शास्त्रविहितमपि नाऽऽचरेदभिचारादिकम् । विहितो हि बौधायनेनाभिचारः क्वचिद्विषये। यथा—"षट्स्वनभिचरन्पतति"[1] इति ।

मनुरपि—"क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।
धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥
स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् ॥
तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन्द्विजः" इति ॥

---

१ घ. 'था स्वान' ।

तस्मादभिचारो मधुपर्कादौ गोवधो विधवानियोगः शूद्राविवाह इत्यादयोऽस्वर्ग्यत्वाल्लोकविद्विष्टत्वाद्विहिता अपि न कार्या विशेषेण कलियुगे। अत एव स्मरन्ति—

"गोपशुं देवरात्पुत्रं सत्रयागं कमण्डलुम्।
सुराप्रयोगं भिक्षुं च न कुर्वीत कलौ युगे"॥

भिक्षुः परमहंसः।

तथा—"अक्षता नरमेधश्च गोयज्ञश्च कमण्डलुः।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्"॥

अत एव मधुपर्केऽनुकल्पस्मरणम्। यन्मार्कण्डेयः—

"माधुपर्किकपश्वर्थे ततो मात्रां निवेदयेत्।
सहिरण्यं बीजपात्रं द्रविणेन सदैव तु॥
पशुः कलौ न कर्तव्य इत्याह भगवान्भृगुः"॥

माधुपर्किकपशुरत्र गौरेव। मधुपर्के "तस्मा असिपाणिर्गां प्राह" इत्यादौ गोहननक्रियानियोगादेः स्मरणात्कलौ गोहननस्य निषेधोपपत्तेश्च॥ १५६॥

मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबन्धिमातुलैः॥
बालवृद्धातुराचार्यवैद्यसंश्रितबान्धवैः॥ १५७॥
ऋत्विक्पुरोहितामात्यभार्यादाससनाभिभिः॥
विवादं वर्जयित्वा तु सर्वाँल्लोकाञ्जयेद्गृही॥ १५८॥

मात्रादिभिर्विवादं कलहं वर्जयित्वा सर्वान्भूरादींल्लोकाञ्जयति भुङ्क्ते। जामयो भगिनीप्रभृतयः स्ववासिन्यः। संबन्धिनो वैवाह्याः। वैद्यो भिषग्वेदविद्यावान्वा। संश्रित आश्रितः शिष्य इति यावत्। सनाभयः सपिण्डाः। अन्ये प्रसिद्धाः। मनुस्तूक्तविवादान्वर्जयतः सर्वपापक्षयमाचार्यादिभिर्जितस्य च ब्रह्मलोकादिजयफलमाह—

"बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिबान्धवैः।
मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया॥
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत्॥
एतांस्त्यजन्विवादांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते।
एतैर्जितैश्च जयति सर्वाँल्लोकानिमान्गृही"॥

अत्र चैतैरिति वक्ष्यमाणाचार्याभिप्रायम्।

---

१ क. °जमात्रे द्र° । घ. °जमात्रं । २ ङ. °तापत्य° ।

" आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।
अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥
जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
संबन्धिनोऽपां लोकस्य पृथिव्या मातृमातुलौ ॥
आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ।
भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्विका तनुः ॥
छाया स्वो दासवर्गस्तु दुहिता कृपणं परम् ।
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा " ॥

कृपाविषयः(?) । असंज्वरोऽसंतप्तः ॥ १५८ ॥

अपि च—

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ॥

परकीयवारिभ्यः पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य बहिरनुत्क्षिप्य तेषु स्नानं न कुर्यात् । अनेन चार्थाद्वक्ष्यमाणमुख्यस्नानाङ्गजलालाभे परवारिष्वपि पिण्डोद्धरणपूर्वकं स्नानं विधीयते । यानि तु जलानि स्वामिना यथाशास्त्रं परोपकारायोत्सृष्टानि तेभ्यः पिण्डा नोद्धर्तव्याः । परकीयत्वाभावात् । अत्र मनुः—

" परकीयनिपानेषु न स्नायाद्धि कदा चन ।
निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते " ॥

बौधायनः—" न कदाचिद्बुधः स्नायात्परखाते जलाशये ।
अननुद्धृत्य कूपे वा मृत्पिण्डान्पञ्च सप्त वा " ॥

इदानीं मुख्यानि स्नानाङ्गजलान्याह—

स्नायान्नदीदेवखातह्रदेषु च सरःसु च ॥ १५९ ॥

नद्यादिषु स्नायात् । नदी स्रवन्ती । देवैः खातमिति यत्स्मर्यते तद्देवखातम् । नदीजलमविच्छिन्नप्रवाहं ह्रदः । सरः स्थावरमकृत्रिमं जलम् । चकाराद्गर्तप्रस्रवणादिष्वपि ।

तथा च मनुः—" नदीषु देवखातेषु ह्रदेषु च सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणादिषु " ॥

गर्तस्वरूपमाह कात्यायनः—

" धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ते परिकीर्तिताः " इति ॥

---

१ क. °ता विभुः । ग. °तामहः । अ° । २ घ. छ. ञ. अन्ना(त्रा)नु° । ३ ङ. °ह्रदप्रस्रवणेषु च ।

न ता आपो नदीशब्दवहा इत्यर्थः । पर्वतादेः स्तोको जलप्रवाहः प्रस्रवणम् । अत्र च प्राशस्त्यक्रममाह मार्कण्डेयः—

" भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ॥
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गाङ्गं पुण्यं तु सर्वतः " ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—" प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।
नाल्पोदके द्विजः स्नायान्नदीं चोत्सृज्य कृत्रिमे ॥
त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।
समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः " ॥

त्रिरात्रफलदास्त्रिरात्रोपवासफलदा इत्यर्थः । एवं पक्षमासयोरपि । प्रसङ्गात्समुद्रस्नानादिविषयं किंचिदुच्यते । तत्र स्मृत्यन्तरम्—

" अश्वत्थसागरौ चैव न स्प्रष्टव्यौ कदाचन ।
अश्वत्थं मन्दवारेषु सागरं पर्वणि स्पृशेत् " ॥

मन्दः शनैश्चरः । पर्वामावास्या पूर्णमासी च ॥

तथा—" सिन्धोः सेतोः सरस्वत्या गङ्गायाः पुरुषोत्तमात् ।
नापर्वणि सरिन्नाथं स्पृशेदन्यत्र कुत्रचित् " ॥

तथा—" कर्तुं प्रवृत्तो विधिवत्स्नानश्राद्धादिकां क्रियाम् ।
कृत्तिं प्रत्यभिमन्त्र्येह क्षिपेत्पाषाणसप्तकम् ॥
पिप्पलादसमुत्पन्ने कृत्ते लोकभयंकारि ।
पाषाणं ते मया दत्तमाहारार्थं प्रकल्पितम् " ॥

व्यासः—" अग्निश्च ते योनिरिला च देहो रेतोधा विष्णुरमृतं च नाभिः ।
एतद्ब्रुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥
आजन्मशतसाहस्रं यत्पापं कुरुते क्वचित् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्नात्वैवं लवणाम्भसि ॥
अन्यथा तु कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपां पतिः ।
कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्प्रष्टव्यो महोदधिः " ॥

स्मृत्यन्तरम्—" वपनं चोपवासं च सर्वतीर्थेषु कारयेत् " ॥

मरीचिः—"नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणम् " ॥

---

१ ग. °सम । ना° । घ. °समम् । ना° । २ ग. घ. °लादस° । ३ ग. घ. °बन्मण्डलस° । ४ घ. सप्तवा° ।

मार्कण्डेयः—" आदित्यदुहिता गङ्गा प्लक्षजाता सरस्वती ।
रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः " ॥

कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा प्लक्षजाता ।

स्मृत्यन्तरात्–" कालिन्दी गोमती गङ्गा पवित्रा देवनिर्मिता ।
सामान्याद्गुणयोगाच्च रजो नाभिभवत्यतः " ॥

निगमः—" गङ्गा धर्मद्रवः पुण्या यमुना च सरस्वती ।
अन्तर्गतरजोयोगाः सर्वाहेषु च चामलाः " ॥

गार्ग्यः—" प्रत्यावृत्तेऽम्भसि स्नानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।
तस्यां रजकतीर्थं च दशहस्तेन चोपरि " ॥

निगमः—" प्रतिस्रोतो रजोयोगो रथ्याजलनिवेशनम् ।
गङ्गायां न प्रदुष्यन्ति स हि धर्मद्रवः स्वयम् ॥
याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि ।
तासु स्नानं न कुर्वीत प्रावृष्यम्बुददर्शनात् " ॥

योगयाज्ञवल्क्यः–" अग्राह्यास्त्वग्रिमा आपो नद्याः प्रथमवेगिताः ।
प्रक्षोभिताश्च केनापि पार्श्वतीर्थविनिःसृताः " ॥

अग्रिमा नवाः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—
" अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः ।
दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् " ।

तीर्थं जलावतरणमार्गः ।

व्यासः–" नद्या यच्च परिभ्रष्टं नद्या यच्च विवर्जितम् ।
गतप्रत्यागतं यच्च तत्तोयं परिवर्जयेत् ॥
नद्यामस्तमिते स्नानं वर्जयेत्सर्वदा नरः ।
नद्यां स्नातो नदीमन्यां न प्रशंसेत धर्मवित् ॥
अन्तर्धाय च न स्नायान्न च तीर्थे जलान्तरे ।
न मेहेत जलद्रोण्यां स्नातुं च न नदीं तरेत् " ॥

अस्यार्थः—नदीतो भ्रष्टं नद्या विनिर्गत्य ततो विच्छिन्नं नद्या सह संगमार्थमभिप्रवृत्तं तदसंगतं यत्तया वर्जितमावर्ते गतप्रत्यागतम् । अन्तर्धाय वस्त्रादिना । तीर्थान्तरे च तीर्थान्तरजलेन न स्नायादिति ॥ १५९ ॥

किं च—

परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् ॥

---

१ क. ख. तासां । २ ग. घ. °प्रवर्ती° । ३ ग. °वर्ते गतप्र° ।

अदत्तानि

परशय्यादीनि परेणादत्तानि वर्जयेत् । तदुपजीवनं वर्जयेदित्यर्थः । उद्यानमुपवनम् । प्रसिद्धमन्यत् । अत्र मनुः—

" यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।
अदत्तान्युपयुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् " ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धे स्नातकव्रतप्रकरणम् ॥ ५ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् । (६)

+अधुना भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणमारभते । तत्राभोज्यान्याह—

अग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि ॥ १६० ॥

सत्यप्यधिकारे श्रौतस्मार्ताग्निपरिग्रहमकुर्वत उत्सृष्टाग्नेश्चान्नमनापदि न भुञ्जीत ॥ १६० ॥

कदर्यबद्धचौराणां क्लीबरङ्गावतारिणाम् ॥
वैणाभिशस्तवार्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥ १६१ ॥
चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् ॥
क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥१६२॥
अवीरस्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ॥
शस्त्रविक्रयकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम् ॥ १६३ ॥
नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् ॥
चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥ १६४ ॥
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥

+ एतत्प्रकरणं क. पुस्तके न विद्यते ।

---

१ क. °पभुञ्जा° ।

कदर्यादीनां सोमविक्रयिणश्चान्नं न भोक्तव्यम् । कदर्यो यो लोभाद्विद्यमानमपि धनं न भुङ्क्ते न च ददाति । तदुक्तम्—

" आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् ।
लोभाद्यः पितरौ भृत्यान्स कदर्य इति स्मृतः " ॥

बद्धो निगडितः । चौरः स्तेनः । क्लीबः पण्डः । रङ्गावतारी नटादिः । वैणो वीणावादनजीवी, वेणुच्छेदनजीवी वा । अभिशस्तः पापकारित्वेनाधिक्षिप्तः । वार्धुष्यं निषिद्धवृद्ध्युपजीवनम् । तेन च तद्वाल्लँक्ष्यते । आत्मस्तुतिपरनिन्दाकर्ता वा वार्धुषिकः । तथा च विष्णुः—

" यस्तु निन्देत्परं जीवं प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।
स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः " इति ॥

गणिका वेश्या । गणः संघः । तदन्नमन्यस्याभोज्यम् । दीक्षी दीक्षितः, तस्य च प्रागग्नीषोमीयवपाहोमादभोज्यान्नता । तथा च श्रुतिः—" अशितव्यं वपायां हुतायाम् " इति । आपस्तम्बस्तु—पूर्वमपि वपाहोमाद्यज्ञार्थे द्रव्ये पृथक्कृते यदवशिष्टं तद्दीक्षितस्यापि भोक्तव्यमित्याह । दीक्षितः क्रीतराजकः । अग्नीषोमीयसंस्थायामेव वपायां हुतायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् । "यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन् " इति हि ब्राह्मणमिति । चिकित्सकाश्चिकित्साद्यावृत्तिः । असम्यक्चिकित्सक इतरोऽपि । आतुरो रोगार्तः । क्रुद्धः कुपितः । पुंश्चली व्यभिचारिणी । मत्तो धनादिना । विमादन्यो मद्येन वा । विद्विट् शत्रुः । क्रूरः स्थिरक्रोधः । उग्रः परदुःखोत्पादनपटुः । क्षत्रियाच्छूद्रायामुत्पन्नो वा । पतितो ब्रह्महत्यादिकर्ता स्तेनादन्यः । तस्य चौरशब्देन संगृहीतत्वात् । अथ वा पतितादन्यश्चौरशब्देनोच्यते । व्रात्यः पतितसावित्रीकः । दाम्भिकः ख्यातिलाभादिप्रयोजनधर्मानुष्ठानः । उच्छिष्टभोजी परोच्छिष्टभोजनशीलः । अवीरा पतिपुत्ररहिता । स्वर्णकारः प्रसिद्धः । स्त्रीजितः स्त्रीपरतन्त्रः । ग्रामयाजकोऽनेकयाजकः । शस्त्रविक्रयी खड्गादिविक्रयजीवी । कर्मारो लोहकारः । तन्तुवायो वस्त्रस्यूतस्य कर्ता, पाटितवस्त्रसंधायको वा । श्ववृत्तवान्सेवकः । यद्वा शुनां वृत्तं वर्तनमस्ति यस्मिन्स श्ववृती श्ववल्लुब्धक इत्यर्थः । स चानिपुचार्येवाभोज्यान्न इत्याह गौतमः—" मृगयुरनिपुचारी " इति । इपुचारिणस्तु भोज्यमित्याह विष्णुः—" न मृगयोरिपुचारिणः परिवर्ज्यमन्नम् " इति । नृशंसो घातकः । राजा भूपो न तु क्षत्रियः । रजको वस्त्रादिरागकर्ता । कृतघ्न उप-

१ ग. घ. °नाऽऽक्षिप्तः । २ ग. घातुकः ।

कारनाशकः । वधजीवी प्राणिवधेन यो जीवति । चैलधावो वस्त्रप्रक्षालकः । सुराजीवः सुराजीविकः । सहोपपतिवेश्मा निजभार्याजारसहितगृहः । सोमविक्रयी सोमलताविक्रयी ।

प्रसङ्गादन्यदप्युच्यते—

भविष्यत्पुराणम्—" अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।
तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् " ॥

पैठीनसिः-" सांवत्सरघाण्टिकग्रामकूटान्नं विषम् । तथा परिवित्तिपरिविद्धान[1]-विद्धप्रजननवृषलीपतिदिधिषूपतिपुनर्भूपुत्राणां रुधिरम् " ।

सांवत्सरो नक्षत्रजीवी । घाण्टिको घण्टाशिल्पः ।

तदुक्तम्—" राज्ञां संबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः " ।

ग्रामकूटकः प्रसिद्धः । परिवित्त्यादीनां लक्षणं श्राद्धप्रकरणे वक्ष्यते । विद्धप्रजननो विद्धलिङ्गः ।

यमः—" चक्रोपजीवी गान्धर्वः कितवस्तस्करस्तथा ।
ध्वजी दारोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ॥
कुलालश्चित्रकर्मा च वार्धुषी चर्मविक्रयी " ।

चक्रोपजीवी शाकटिकः । गान्धर्वो गायनः । ध्वजी मद्यविक्रयी । तथा—

" यथा जलं निर्गमनेष्वपेयं नदीगतं तत्पुनरेव पेयम् ।
तथाऽन्नपानं विधिपूर्वमागतं द्विजातिपात्रान्तारितं न दुष्यति " ॥

निर्गमनानि रथ्योदकप्रवाहाः ।

" ब्राह्मणस्य सदाऽश्नीयात्क्षत्रियस्य तु पर्वसु ।
प्रकृतेषु च वैश्यस्य न शूद्रस्य कदा चन " ॥

प्रकृतेषूत्सवेषु च ।

" तथा राजभृतस्यान्नं[2] चौरस्यान्नं तथैव च ।
सूतके मृतके चान्नं स्वर्गस्थमपि पातयेत् ॥
अवलिप्तस्य मूर्खस्य दुष्टवृत्तस्य दुर्मतेः ।
अन्नमश्रद्दधानस्य यो भुङ्क्ते भ्रूणहा तु सः " ॥

आदित्यपुराणे-" विष्णुं जामातरं मन्येत्तस्य मन्युं न कारयेत् ।
अप्रजायां तु कन्यायां नाश्नीयात्तस्य वै गृहे ॥
गान्धर्वे चैव राजन्यः कुर्याद्वै गमनागमम् ।

---

१ ग. घ. 'विधोन । २ ग राज्ञां च भृतकस्या° ।

ब(ब्रा)ह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाऽश्नीयात्कदा चन ॥
अथ भुञ्जीत मोहाद्यः पूयाशी नरके वसेत् "॥

ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयपरिणीता ब्राह्मदेया ।

वसिष्ठः—"श्रद्दधानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।
न त्वेवं बहुयाज्यस्य यश्चोपनयते बहून् "॥

अभोज्यमित्यनुवृत्तावापस्तम्बः—" यश्च सर्वान्वर्जयेत सर्वान्नाशी च "।

शङ्खलिखितौ—" भीतावगीतरुदिताक्रन्दितावाक्रुष्टक्षुतपरिभुक्तविस्मितोन्मत्ताव-
धूतराजपुरोहितान्नानि वर्जयेत् "।

कदर्याद्यन्नभोजने मनुः प्रायश्चित्तमाह—
" भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् ।
मत्या भुक्त्वाऽऽचरेत्कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव च "॥

अतिकृच्छ्रे कृच्छ्रशब्दः । " एषामन्नभोजनेष्वतिकृच्छ्रः " इति शङ्खवचनात् ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टं च कामतः॥ १६५॥
पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकबन्दिनाम् ॥
अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ॥ १६६ ॥
शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥
उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ॥ १६७ ॥

गोघ्रातादिकमन्नं वृथामांसं च वर्जयेत् । शकुनः पक्षी । पिशुनो दोषसूचकः । अनृती मिथ्यावादी । चाक्रिकस्तैलिकः । अभिशस्तपतितचाक्रिकतैलिक इति भेदस्मरणाच्छाकटिको वा । बन्दी स्तावकः । अनर्चितमवज्ञादत्तम् । वृथामांसं श्राद्धादिप्रयोजनशून्यं मांसम् । शुक्तं कालवशादम्लम् । पर्युषितमन्येद्युः सिद्धम् । उच्छिष्टं भुक्त्वा(क्ता)वशिष्टम् । संघुष्टं को भोक्ष्यत इत्यभिक्रुष्टम् । पर्यायान्नं क्रमान्नं रविदिनेऽस्य सोमदिनेऽस्य गृहे भोक्तव्यमिति । पर्याचान्तमिति पाठे पर्याचान्तं बाहुलङ्घितम् । श्वग्रहणं काकादीनां प्रदर्शनार्थम् । पतितग्रहणं चण्डालादीनाम् ।

---

१ ख. °ह्यात्मा पू° । २ ग. °त् । ब्रह्म° । ३ ग. °ता ब्रह्म° । ४ ख. 'र्जयते सर्वान्नी च । ५ ग. घ. °क्रुष्टक्षु° । ६ ग. 'मत्वाऽभक्षणं । ७ ग. 'संघृष्टं । ८ ख. ग. को भक्ष्य' । ९ ग. घ. °न्तं बहु' ।

भविष्यत्पुराणम्—

" जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।
संसर्गाश्रयदुष्टं च सहृल्लेखं स्वभावतः " ॥

जातिदुष्टादीनामुदाहरणान्याह—

" लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।
वार्ताकनालिकालाबु उपेयाज्जातिदूषितम् ॥
न भक्षयेत्क्रियादुष्टं यद्दृष्टं पतितैः पृथक् ।
कालदुष्टं च विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसं[1]स्थितम् ॥
दधि भक्ष्यं विकारेषु मधुवर्जं तदिष्यते ।
सुरालशुनसंस्पृष्टं[2] पीयूषादिसमन्वितम् ॥
संसर्गदुष्टमेतद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ।
शूद्रोच्छिष्टं तु विज्ञेयं पूर्वं शूद्रेषु दर्शितम् ॥
विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते ।
सहृल्लेखं तु विज्ञेयं पुरीषं तु स्वभावतः ॥
रसदुष्टं विकाराद्धि रसस्येति निदर्शनात् ।
पायसक्षीरपूपादि तस्मिन्नेव दिने यथा " ॥

अलाबुरत्र दीर्घालाबो(बो)रितरः । दीर्घस्य श्राद्धार्हत्वात् । अदीर्घस्य जातिदुष्टस्य पलाण्डुवन्निन्दितस्य श्राद्धेयत्वानुपपत्तेः । अत एव—

" अलाबुं ग्रीवकं चाणुं कर्करीं त्रपुसीं तथा "

इति दीर्घालाबोः श्राद्धार्हत्वात् । इतरस्य च—

" पिप्पलीसमुकु[3]मृषभूस्तृणासुरीसर्षपसुरसकूष्माण्डालाबुवार्ताकं[4]पालक्यातण्डुलीयेककुसुम्भपिण्डमूलकमहिषीक्षीराणि वर्जयेत् "

इत्यश्राद्धेयत्वम् ।

हारीतः—" पलाण्डुं लशुनं शुक्तं निर्यासांश्चेति सर्वशः ।
कु[6]ध्वन्दुं श्वेतवार्ताकं कुम्भाण्डं च न भक्षयेत् " ॥

कुम्भाण्डो दाडिमसदृशः फलविशेषः ।

देवलः—" न बीजान्युपयुञ्जीत रोगापत्तिमृते[7] बुधः ।
फलान्येषामनन्तानि बीजानां हि विनाशयेत् " ॥

---

१ ग. घ. °संज्ञित° । २ ख. °ष्टं पेयू° । ३ ख. °कभू° । ४ ख. °ककपा° । ५ ग. °यक्यातण्डुलीयकु° । ६ ग. कुचन्दं श्वे° । घ. कुचुन्दं श्वे° । ७ ग. घ. रोगोत्पत्ति° । ८ ग. घ. °जाशी हि ।

वसिष्ठः—" उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं च "।

आपस्तम्बः—

" अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् । यस्मिंश्चान्ने केशः स्यादन्यद्वाऽमेध्यममेध्यैरवमृष्टं कीटो वाऽमेध्यसेवी । मूषकलाङ्गं वा पदा वोपहतं सिचा वा शुना वाऽपात्रेण वा दृष्टं सिचा वोपहतं दास्या वा नक्तमाहृतं भुञ्जानं वा यत्र शूद्र उपस्पृशेदनर्हद्भिर्वा समानपङ्क्तौ भुञ्जानेषु वा यत्रानुत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दद्युर्मनुष्यैरवघ्रातमन्यैर्वाऽमेध्यैः "।

अस्यार्थः—अप्रयतेनाशुचिना पुरुषेण स्पृष्टमन्नमशुचि भवति, न पुनस्तदभोज्यम् । अप्रयतस्यान्नस्याग्न्यधिश्रयणमद्भिर्वा प्रोक्षणं, हिरण्येन वा छागमुखेन वा स्पर्शनं प्रयतत्वं करोति । अशुचिशूद्रस्पृष्टं त्वभोज्यमेव । मूषकला मूषपुरीषम् । मूषो मूषकस्तदङ्गं वा पुच्छादि यस्मिन्नन्ने तदभोज्यमिति वाक्यपरिसमाप्तिः । सिचा वस्त्रान्तेनोपहतं दास्या दासेन वा नक्तमाहृतम् ।

देवलः—" अवलीढं श्वमार्जारध्वाङ्क्षकुक्कुटमूषकैः ।
भोजने नोपयुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्वतः ॥
विशुद्धमपि चाऽऽहारं मक्षिकाक्रिमिजन्तुभिः ।
केशरोमनखैर्वाऽपि दूषितं परिवर्जयेत् " ॥

ब्रह्मपुराणात्—" उच्छिष्टेन तु शूद्रेण संस्पृष्टः परिवेषकः ।
द्रव्यहस्तश्च यत्किंचिद्दद्यात्तच्च न भक्षयेत् " ॥

तथा—" शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्भाण्डस्थितं त्वपि " ।

वसिष्ठः—" घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यान्नखस्रुतम् ।
यमस्तदशुचि प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणैः " ॥

तथा—" हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बिषम् ॥
तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनैव तृणेन वा ।
प्रदद्यान्न तु हस्तेन नाऽऽयसेन कदा चन " ॥

ब्रह्मपुराणे—" एकेन पाणिना दत्तं शूद्रादन्नं न भक्षयेत् ।

---

१ ग. घ. °वसृष्टं । २ ख. °चा शुना वाऽपपा° । ३ ग. घ. °षकपु° । ४ ग. घ. °म् । सर्वे तद° ।

घृतं तैलं च लवणं पानीयं पायसं तथा ॥
भिक्षा च हस्तदत्ताऽपि न ग्राह्या यत्र कुत्र चित् " ॥

शङ्खलिखितौ—" नाऽऽपणीयमन्नमश्नीयात् । न द्विः पक्कं न पर्युषितमन्यत्र रागचरुषाडवदधिगुडदधिगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यः " ।

शङ्खः—" अपूपाः सक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु ।
एतत्पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो न चेद्भवेत् " ॥

आपस्तम्बः—" द्वावेवाऽऽश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।
मुनेरन्नमभोज्यं स्यात्सर्वेषां लिङ्गिनां तथा ॥
सूतके मृतके भुङ्क्ते गृहीते शशिभास्करे ।
छायायां हस्तिनो भुङ्क्ते न भूयः पुरुषो भवेत् " ॥ १६५ ॥
॥ १६६ ॥ १६७ ॥

शूद्रविशेषान्नभोजननिषेधार्थमाह—

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ॥
भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चाऽऽत्मानं निवेदयेत् ॥१६८॥

शूद्रेष्विति निर्धारणे सप्तमी । तेन शूद्राणां मध्ये दासादयो भोज्यान्नाः । नान्ये शूद्राः । दासः क्रीतादिः । गोपालो गवां पाता । कुलं स्वक्षेत्रकर्षकः । तथा च देवलः—

" स्वदासो नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः ।
ब्राह्मणैरपि भोज्यान्नाः पञ्चैते शूद्रयोनयः " ॥

यद्वा कुलस्य मित्रं कुलमित्रम् । कुलं वंशः । मित्रं प्रसिद्धम् । अवसूरी संभूय समुत्थायितया सहकर्षकः । नापितः प्रसिद्धः । यश्च शूद्रोऽक्रीत एव द्विजायाऽऽत्मानं वा वाङ्मनःकायकर्मभिर्निवेदयति ददाति । दासादयो यदीयास्तस्यैव ते भोज्यान्नाः ।

हारीतः—" कुलमित्रं कुलपुत्रो भैक्ष्यदः शिष्यकः सुहृत् ।
भवेद्यस्य सुखं लाभे भये त्राता च यो भवेत् ॥
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना मनो यत्र विभाव्यते " ।

कुलं कर्षकस्तत्पुत्रः कुलपुत्रः । सुहृन्मित्रम् । विभाव्यते प्रसीदति । उक्तव्यतिरिक्तशूद्रविषये मनुराह—

---

१ ग. घ. °ङ्गो° । २ ङ. °त्रार्धसीरि° । ३ क. घ. 'मित्रम् । ४ घ. °त्याय त° । ५ ख. °ते प्र° ।

" नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।
आददीताऽऽममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् " ॥

अश्राद्धी श्राद्धानर्होऽसच्छूद्र इति यावत् । कानिचित्पक्वान्नान्यन्येषां भोज्यानि । यथा सुमन्तुराह—

" गोरसं चैव सक्तूंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।
अपूपान्भक्षयेच्छूद्राद्यश्चा(च्चा)न्यत्पयसा कृतम् " ॥

तथा—" कटु पक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधिसक्तवः ।
एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत् " ॥

अशूद्रान्नभुजो द्विजस्य ।

अङ्गिराः—" स्वपात्रे यच्च विन्यस्तं दुग्धं तच्छुचि नित्यशः ।
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं शूद्रात्स्वगृहमागतम् ॥
शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।
निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् " ॥

निवृत्तेन शूद्रान्नभोजनान्निवृत्तेनेत्यर्थः ।

विष्णुपुराणे—" संप्रोक्ष्य विद्वान्गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम् " ।

शङ्खः[1]—" गृहाश्वरथभूम्यर्थे गवार्थे च विशेषतः ।
श्रोत्रियेणापि भोक्तव्यं शूद्रान्नं तु यमोऽब्रवीत् " ॥

दक्षः—" शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गस्त्वधीयानोऽपि नित्यशः ।
जुह्वन्वाऽपि जपन्वाऽपि गतिमिष्टां न विन्दति " ॥

वसिष्ठः—" शूद्रान्नेनोदरस्थेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाच्छुक्रं प्रवर्तते " ॥

हारीतः—" शूद्रान्नेन तु भुक्तेन जठरस्थेन यो मृतः ।
स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वमुपगच्छति " ॥

अङ्गिराः—" षण्मासान्यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।
स च जीवन्भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते " ॥

एवं च सति यः शूद्रान्नभोजनानुग्रहः स आपद्विषय एव ज्ञेयः ॥ १६८ ॥

पर्युषितं न भोक्तव्यमित्यस्यापवादमाह—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंभृतम्[2] ॥
अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥ १६९ ॥

---

१ घ. 'ङ्खः—मृगाश्व°' ; २ ङ. 'संचित' ।

अन्नं घृतादिस्नेहाक्तं सचिरकालसंस्थितं पर्युषितं च भोज्यम् । गोधूमादिविकारा अस्नेहा अपि पर्युषिता भोज्याः ।

यमः—" शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदा चन ।
प्रक्षालितानि निर्दोषान्यापद्धर्मो यदा भवेत् ॥
मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् ।
तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम् " ॥

तथा—" अपूपाश्च करम्भाश्च धानावटकसक्तवः ।
शाकं मांसं च यूषं च सूपं कृसरमेव च ॥
यवागूर्यावकं चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् ।
सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं चेत्परिवर्जयेत् ॥
गुडादिद्रव्यसंयुक्तं वर्ज्यं पर्युषितं दधि ।
तथैव पानकादीनि मध्वाज्यरचितानि च ॥
राजमाषाः स्थूलमुद्गास्तथा वृषयवा¹शकौ ।
मसूराः शतपुष्पाश्च कुसुम्भं श्रीनिकेतनम् ॥
²स्यान्येतां³न्यभक्ष्याणि न च देयानि कस्य चित् " इति ।

ब्रह्मपुराणे मसूरस्याप्यभक्ष्यत्वेन निर्देशः । ततश्च श्राद्धे कलायवन्मसूरभक्षणे न विकल्पः ।

देवलः—" नाश्नीयात्पायसं नक्तं भुक्तं चेन्न स्वपेन्निशि ।
न क्षीरमुत्सृजेत्प्राप्तं पवित्रं हि पयः स्मृतम् " ॥

तथा—" दधि भक्ष्यं शुक्तमपि यच्चैवं दधिसंभवम् ।
कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तासवं तु यत् ॥
अविकारि भवेन्मेध्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत् ।
कन्दमूलफलैः पुष्पैः " इत्यादिः ।

अयमर्थः—यच्छुक्तं कन्दादिभिः कृतं सत्पानं तद्यदि मोहादिविकारकरं न भवति तदा भक्षणीयम् ।

स्मृत्यन्तरम्—" सफला कुम्भिका यस्य गृहे भवति नित्यशः ।
तस्मात्तु काञ्जिका ग्राह्या नेतरस्मात्कदाचन " ॥

तथा—" न भक्षयेदारनालं फलमूलविवर्जितम् ॥ १६९ ॥

किं च—

---

१ ग. °वाषकौ । घ. °वापिकौ । २ ख. समान्ये° । ३ ख. घ. °तानि भ° ।

संधिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् ॥
औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाऽऽविकम् ॥ १७० ॥

संधिनी वृषभोपगता । अनिर्दशा प्रसवप्रभृत्यनिर्गतदशरात्रा । अवत्सा मृतवत्सा । आसां गवां प्रत्येकं पयो वर्जयेत् । औष्ट्रमुष्ट्रिकायाः । ऐकशफमेकशफाया वडवादेः । स्त्रैणं स्त्रियाः । आरण्यकमारण्यानामेण्यादीनाम् । आविकमव्याः । पयो वर्जयेदिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥

वासिष्ठः—" गोमहिष्यजानामनिर्दशानां पयः " । वर्ज्यमिति शेषः ।

मनुः—" आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना " ।

पयो वर्ज्यमिति शेषः । स्त्रैणमिति स्त्रीग्रहणमजेतरद्विस्तनीनामुपलक्षणार्थम् ।

+ तथा च शङ्खः—" सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यमजावर्ज्यम् " इति ।

क्षीरवर्जने तद्विकारस्यापि वर्जनं वेदितव्यम् । यत आह शङ्खः—

" क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।
सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः " ॥

व्रतं गोमूत्रयावकम् ।

हारीतः—" स्यन्दिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयो न[1] पिबेदतुमद्भवति " ।

गौतमः—" स्यन्दिनीयमसूसंधिनीनां च " ।

क्षीरं न पिबे[2]दिति शेषः । स्यदिनी स्वतःस्रवत्क्षीरा । यमसूर्यमलवत्सा ।

बौधायनः—" क्षीरमपेयं विवत्साया अन्यवत्सायाश्च " ।

ब्रह्मपुराणात्—" घृतात्फेनं घृतान्मण्डं पेयूषमथ चा[3]ऽऽर्द्रगोः ।
सगुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि ॥
शी[4]र्णं तक्रमपेयं च नष्टास्वादं च फेनवत् ।
प्रमादाद्भक्षितैरेभिर्विने पक्षव्रतं चरेत् " ॥

पेयूषं नवप्रसूताक्षीरम् । तच्च यावदार्द्रताऽनुवर्तते । आर्द्रता सरजस्कता । शीर्णं स्फुटितम् ।

आपस्तम्बः—" क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः ।
यः पिबेत्कापिलं क्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् " ॥

+ इत आरभ्य वेदितव्यमित्यन्तग्रन्थो न विद्यते ग. घ. पुस्तकयोः ।

---

१ ग. घ. न चेद° । २ ख. °दित्यर्थः शे° । ३ ख. चान्द्रगोः । ४ ग. घ. दीर्णं ।

(भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६)

भविष्यत्पुराणात्—" कापिलं यः पिबेच्छूद्रो नरके स विपच्यते ।
हुतशेषं पिबेद्विप्र[1] विप्रः स्यादन्यथा पशुः " ॥

ब्रह्मपुराणात्—" अपि प्रस्थानसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।
मधुपर्कप्रदानं च वर्जयित्वा तु कामतः" ॥ १७० ॥

अपि च—

देवतार्थं हविः शिग्रुलोहितान्व्रश्चनांस्तथा ॥
अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥ १७१ ॥

देवतार्थं नैवेद्यं हविश्चरुपुरोडाशादि प्राग्घोमाद्देवतार्थं हविस्तद्भवनार्थं[3]-मात्तं वा । शिग्रुः सौभाञ्जनकः । लोहिता लोहितवर्णा वृक्षनिर्यासाः । व्रश्चना वृक्षच्छेदप्रभवा निर्यासा अलोहिता अपि । तथा च मनुः—

" लोहितान्वृक्षनिर्यासान्व्रश्चनप्रभवांस्तथा " इति ।

अनुपाकृतमांसानि[4] देवाद्यर्थत्वेनानुपाकृतानामसंकल्पितानां[5] पश्वादीनां मांसानि । विड्जानि विष्ठायां जातानि तण्डुलीयकादीनि । कवकानि चैत्यसंनिभानि । एतानि प्रत्येकं वर्जयेत् ।

बौधायनः—" अमेध्यभूस्था ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफलोपगाः ।
तेषां नैव प्रदुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च " ॥

अनेन चार्थाद्वृक्षव्यतिरिक्तान्यमेध्यभूप्ररूढानि वर्जयेदिति प्रतिपादितं भवति ॥ १७१ ॥

किं च—

क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान् ॥
सारसैकशफान्हंसान्सर्वांश्च ग्रामवासिनः ॥ १७२ ॥
कोयष्टिप्लवचक्राह्वबलाकाबकविष्किरान् ॥

क्रव्यमदन्ति ये पक्षिणस्ते गृध्राद्याः क्रव्यादपक्षिणः । क्रव्यमाममांसम्[6] । दात्यूहश्चातकः । प्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुदाः श्येनाद्याः । एकशफा अश्वाद्याः । ग्रामवासिनः पारावतादयः । कोयष्टिः कोवकः(?) । प्लवेनैव वर्तनमस्येति प्लवः पारिप्लवादिः । विकीर्य विकीर्य भक्षयन्तीति विष्किराः । दात्यूहादय एकशफवर्जाः सर्वे पक्षिविशेषाः । एकशफाश्चाश्वादयस्तद्भक्षणं वर्जयेत् । अत्र ग्राम्याश्वादयः सप्त ।

१ ख. ग. घ. °द्विप्रो वि° । २ ख. °दथ वा प° । ३ ख. °र्थमवतुं वा । ४ ग. घ. °नि नैवेद्यार्थे° । ५ ग. घ. °नि । ए° । ६ ख. °र्थे भ° । ७ ख. °म्याद° । घ. °म्याः शफाद° ।

तथा च पैठीनसिः—

"गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः"।

तत्राप्यविर्भक्षणीयः। तथा च हारीतः—

"ग्राम्यारण्यानां पशूनामश्नन्ति। अन्यजमेषमहिषहरिणखड्गरुरुवृषभऋश्यन्यङ्कुमहारण्यवासिनश्च वराहांस्तथा शशकशल्यकमेधागोधाकूर्मतित्तिरिमयूरवाध्रीणसंलावककुकरकपिञ्जलान्सशल्कांश्च मत्स्यान्यन्यो(थो)पपन्नान्भक्षयेत्"।

बहुशाखशृङ्गो मृग ऋश्यः, मृदुशृङ्ग एण इति प्रसिद्धः। न्यङ्कुः संबरसदृशः शृङ्गरहितः॥ १७२॥

अपि च—

वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः॥ १७३॥

पितृदेवप्रयोजनरहितं कृसरादिकं वर्जयेत्। तिलमुद्गमिश्रित ओदनः कृसरम्। संयावो गोधूमकणा घृतक्षीरपक्वाः। गोधूमविकाराः स्नेहपक्वाः शष्कुल्यः। प्रसिद्धमन्यत्। केवलात्मार्थपाकप्रतिषेधेनैव वृथाकृसरादिवर्जने सिद्धे तेषां पृथगुपादानं तद्भक्षणे प्रायश्चित्तविशेषप्राप्त्यर्थम्॥ १७३॥

किं च—

कलविङ्कं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम्॥
जालपादान्खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृगद्विजान्॥१७४॥
चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च॥
मत्स्यांश्च

कलविङ्को गृहचटको निगदेषूक्तः। तस्य ग्रामवासिनिषेधे सत्युभयचरत्वात्पुनर्ग्रहणम्। काकोलो द्रोणकाकः। "द्रोणकोकिलः" इति निगमात्। रज्ज्वादीन्दलयतीति रज्जुदालको वृक्षकुट्टकः। जालपादा हंसादिव्यतिरेकेणाज्ञाता मृगद्विजजाताः। अत्रापि कलविङ्कादयो ज्ञातमृगव्यतिरिक्ताः पक्षिविशेषाः। सौनं सूनागतं मांसं, वल्लूरं शुष्कमांसम्। सौनवल्लूरे भक्ष्याणामपि मृगादीनां वर्जनीये। मत्स्याः प्रसिद्धास्तान्वर्जयेत्॥१७४॥

---

१ ग. 'सकुकनकपि'। २ ख. 'त्स्यानृयो' ३ ङ. कुक्कुटं रज्जुदारक°। ४ ख. तस्याग्रामनिवासनि°। ५ ग. घ. 'दान्हंसा°। ६ ग. घ. °द्विजाः। जातितोऽपि। ७ ग. घ. °तव्य°। ८ ग. घ. °र्जयेत्। म°।

(भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६)

वर्जनीयतयोक्तानां [भक्षणे] प्रायश्चित्तमाह—

कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत् ॥ १७५ ॥

संधिनीक्षीरादीनां मत्स्यान्तानां मध्येऽन्यतमं कामतो जग्ध्वा भक्षयित्वा त्रिरात्रमुपवसेत्। अकामतस्त्वेकाहम्—"शेषेषूपवसेदहः" इति मनुस्मरणात्॥ १७५॥

किं च—

पलाण्डुं विड्वराहं च च्छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ॥
लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७६ ॥

पलाण्डुः कन्दविशेषः। विड्वराहो ग्रामसूकरः। छत्राकं छत्रसदृशम्। ग्रामकुक्कुटलशुने प्रसिद्धे। गृञ्जनं कन्दविशेषः[1]। गर्तेनक इत्युदीच्यां प्रसिद्धः। एतानि कामतः सकृद्भक्षयित्वा चान्द्रायणं चरेत्। मनुस्त्वेषां कामतो भक्षणाभ्यासे पातित्यमाह—

"छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः" इति ॥

ततश्च सुरापानप्रायश्चित्तप्राप्तिः। अमतिपूर्वे त्वभ्यासे स एवाऽऽह—

"अमत्यैतानि षड्जग्ध्वा कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ।
यतिचान्द्रायणं चापि शेषेषूपवसेदहः" इति ॥

अमतिपूर्वे सकृद्भक्षणे शङ्ख आह—

"लशुनपलाण्डुगृञ्जनविड्वराहग्रामकुक्कुटकुम्भीकभक्षणे[2]
द्वादशरात्रं पयः पिबेत्" इति ।

सकृद्भक्षणे ब्रह्मपुराणम्—

"लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुश्च परारिका ।
कन्या परारिका चान्या दीर्घपत्रं[3] तदुच्यते ॥
अलम्बुसा च तुष्टैश्वैं(?) कृतनामा महौषधम् ।
गृञ्जनं यवनेष्टं च शशंसुर्थवनाश्च तत् ॥
सूँसकं[5] च सनाशाकं तुम्बुरं[6] च गरेटकम् ।
अथ पूयनकं नाम लवतर्का च दारुणा ॥
त्रयोदशैतास्तस्यापि जाँतय[7]श्चातिगर्हिताः ।
पिण्डोपमं तु खुक्खण्डं[8] कवकं चैत्यसंनिभम् ॥
छत्राकं छत्रसदृशं त्रयं भूमिसमुद्भवम् ।

---

१ ग. घ. °पः । सन्नेनक इति तद्देशे प्र° । २ ख. °णे जग्ध्वा त्रिरा° । ३ °ग. घ. °र्घपात्रं । ४ ख. °श्च गृ° । ५ ख. सूमकं । ६ ग. घ. तुम्त्ररं । ७ ख. जायतास्तस्य ग° । ८ ख. खुक्खण्डं ।

नानाविधाः शाखिनो ये छत्राकं च तदुद्भवम् ॥
शस्त्रच्छेदेषु वृक्षाणां यश्चोद्भवति कुत्र चित् ।
त्वक्पर्यन्तेषु च रसो लोहितान्यङ्कुराणि च ॥
पलाण्डुप्रमुखैरेभिः प्रमादाद्भक्षितैरपि ।
चान्द्रायणं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सांतपनं तथा ॥
वनवासव्रतं मासं चरेद्वा सुसमाहितः "।

असमर्थादिविषयो विकल्पः ।

स्मृत्यन्तरम्—" हैरण्डुश्च पलाण्डुश्च लवर्तकः परारिका ।
गृञ्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः " ॥१७६॥

भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्लकाः ॥
शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः॥ १७७॥
तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः ॥

सेधादयः शशान्ताः पञ्चनखास्तथा मत्स्येषु मध्ये सिंहतुण्डकादयो मत्स्यविशेषा द्विजातिभिर्भक्ष्याः । सामान्यतः प्रवृत्तोऽयं पञ्चनखभक्षणनिषेधो मत्स्यभक्षणनिषेधश्च न तेषु विद्यत इत्यर्थः । सेधादीनां प्रसिद्धमेव पञ्चनखत्वमनूद्यतेऽन्येषां पञ्चनखानां मांसमभक्ष्यमिति ज्ञापनार्थम् । सेधा श्वावित् । स च श्वभक्षको व्याघ्रविशेषः । सेधा वल्लीसदृशः प्राणिविशेषः । शशकच्छपौ प्रसिद्धौ । शल्लकः शललौ । द्विजातिग्रहणमुपलक्षणार्थम् ॥

तथा च देवलः—" उक्तमेतत्तु सर्वेषां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।
वर्णानां सानुलोमानां सस्त्रीणां च विशेषतः " इति ॥

वसिष्ठः—" श्वाविच्छल्यकशशकच्छपगोधाः पञ्चनखानां भक्ष्याः । अनुष्ट्रः पशूनामन्यतोदन्ताश्च मत्स्यानां चाचेटगवयशिशुमारनक्रकुलीरा विकृतरूपाः सर्पशीर्षाश्च गौरगवयशरभाजाश्चानुदिष्टास्तथा धेन्वनडुहावपन्नदन्ताः " इत्यादि ।

अवपन्नदन्ता इत्यन्तमभक्ष्य इति प्रतिपदं संबन्धनीयम् । भक्ष्यौ धेन्वनडुहौ मेध्यौ वाजसि(स)नेर्यकैर्विज्ञायेते । खड्गे तु विवदन्तेऽग्राम्यसूकरे च *खड्गे तु विवदन्ते भक्ष्याभक्ष्यतयाऽतो विकल्पः।स च व्यवस्थितः। श्राद्धे भक्ष्यो नान्यत्र । अग्राम्यसूकरोऽरण्यसूकरः ॥ १७७ ॥

* खड्गे तु विवदन्त इति पुनरुक्तम् ।

१ ख. °न्ते न च । २ ख. हरिण्यश्च । ३ ग. घ. °तङ्काः पं° । ४ ख. शल्यकाः । ५ ख. °जा सा° । ६ ग. घ. °नुष्ट्राः पशून्याम° । ७ ख. छ. °सिनीयके वि° । ८ ग. °यकौ वि° ।

अतः शृणुध्वं मांसस्य विधिं भक्षणवर्जिते ॥ १७८ ॥
प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ॥
देवान्पितॄन्समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ १७९ ॥

उक्तं मांसानां भक्षणं वर्जनं चातः परं विधिनिमित्तं वक्ष्यमाणं शृणुध्वम् । तत्र प्राणात्ययादि मांसभक्षणे निमित्तं शाब्दं वर्जने तु तदभाव आर्थम् । प्राणात्ययो व्याधिनिमित्तोऽन्नाभावनिमित्तश्च । श्राद्धं च मांसभक्षणे निमित्तम् । तदिह श्राद्धभोक्तारं प्रति निर्दिश्यते । तथा च मनुः—

" नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् " ॥

नियुक्तो निमन्त्रितो दैवे श्राद्धे वा ।
तथा च यमः—" आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति " ॥

प्रोक्षितशब्देन निर्वर्तितपशुयागमांसमुपलक्ष्यते । ततश्च पशुयाग इडारूपमांसं ऋत्विग्यजमानैः कार्य एव । द्विजकाम्यया द्विजेच्छया । यं प्रति द्विजास्त्वया मांसं भक्षणीयमितीच्छन्ति स भक्षयेदित्यर्थः । देवपितृभ्यो दत्तस्य मांसस्य शेषमशेषमश्नीयात् । एषु निमित्तेषु खादन्मांसं न दोषभाग्भवति ॥ १७८ ॥ १७९ ॥

वर्जनविधिमाह—

वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ॥
संमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥ १८० ॥

अविधिनोक्तनिमित्तव्यतिरेकेण यो दुराचारो मांसं खादितुं पशुं हन्ति स पशुरोमसंमितानि दिनानि नरके वसेत् । अनेन च पशुवधस्य प्रतिषिद्धस्य नरकवासं प्रति निमित्तता बोध्यते । यथा "योऽपगुरातै शतेन यातयात्" इत्यादिना ब्राह्मणं प्रत्यवगूरणस्य यातनायाश्च साध्यसाधनसंबन्धः । तेन नेदमर्थवादमात्रं किं तु विवक्षितस्वार्थं वचनम् । अत्र मनुः—

" अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः " ॥

---

१ ङ. न दुष्यति । २ ग घ. °णं च । अतः । ३ ग. घ. इडां तूपमांसभक्ष° । ४ ग. घ. °भिः । शंसिता° ।

यमः—" यस्तु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणाम् ।
हतानां च मृतानां च यथा हन्ता तथैव सः " ॥
तथा—" धनेन चोपभोगेन वधबन्धेन चाप्यथ ।
त्रिविधस्तु वधो ज्ञेयो भोक्ता तत्रातिरिच्यते " ॥
अथ महाभारते—" चतुरो वार्षिकान्मासान्यो मांसं नात्ति मानवः ।
चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो बलम् " ॥
तथा—" कौमुदं तु विशेषेण शुक्लं पक्षं नराधिप ।
वर्जयेन्मधु मांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते " ॥
यमः—" यजुषा संस्कृतं मांसं भक्षयेत्तु यथाविधि ।
न भक्षयेद्वृथामांसं पृष्ठमांसं विवर्जयेत् " ॥
पृष्ठमांसं पृष्ठसंधिमांसम् ।
ब्रह्मपुराणे—" पशोश्च मार्यमाणस्य मांसं न ग्राहयेद्द्विजः ।
पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा " ॥
नित्यमभोज्या इत्यनुवृत्तौ गौतमः—
" उभयतोदन्ता अलोमानः केशिन एकशफाः कलविङ्कप्लवचक्रवाकहंसाः " ।
केशी चमरी ॥ १८० ॥

इदानीं विहितव्यतिरिक्तमांसभक्षणवर्जनस्य फलमाह—

सर्वान्कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ॥
गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनात् ॥ १८१ ॥

इति भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ॥ ६ ॥

गृहस्थोऽपि सन्मांसविवर्जनान्मुनितुल्यो भवति । तापसो भवतीत्यर्थः । सर्वान्कामानश्वमेधफलं च प्राप्नोति । अवाप्नोतीति वर्तमाना विभक्तिर्विधिविभक्तित्वेन परिणामयितव्या यथा रात्रिसत्रे ॥ १८१ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धे [भोज्याभोज्य]-भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् । (७)

अधुना द्रव्यशुद्ध्युपायविधिप्रकरणमारभते । द्रव्यस्य दोषापगमः शुद्धिः ।

---

१ ख. °नीं केशवि° ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

अपेतदोषं हि द्रव्यं शुद्धमित्युच्यते । शास्त्रेण च काकादिसंपृक्तं द्रव्यं प्रक्षालनाच्छुध्यतीति कथ्यते । तेन तत्रापि काकादिसंपर्कजनितदोषापगम एव शुद्धिशब्देन वाच्यः । न च प्रत्यक्षगम्यो दोष इति शुद्धिविधानान्यथानुपपत्त्या काकादियोगात्कोऽपि द्रव्ये दोषो भवतीति परिकल्प्यते । तदपगमोपायो नानाविधः प्रोक्षणप्रक्षालनादिः शास्त्रेण विधीयत इति । अशुद्धेन द्रव्येण न संव्यवहारः पुरुषेण साध्यः किं तु शोधितेनैवेति शुद्धिविधिबलादेव कल्प्यते । तेन च कर्पटकपालादिना द्रव्यखण्डेनापि यदि व्यवहारसिद्धिरस्ति तदा तदपि यथाविधि शोध्यम् । एवं च यच्छास्त्रकारैरुच्यते प्रोक्षणादिना द्रव्यं शुचितामियात्प्रयतं भवति शुध्यतीत्यादि, तत्र तत्र पुरुषव्यापार एव लाक्षणिको विधेयः, पुरुषस्तथा कुर्याद्यथा द्रव्यं शुचि स्यादित्यर्थः । अशुद्धेन द्रव्येण संव्यवहारतः पुरुषस्याशुचिता विहितकर्मकर्तृत्वयोग्यत्वप्रतिबन्धरूपा प्रत्यवायान्तरहेतुभूता च जायते । तस्याश्च प्रत्यवायकरतामाह मनुः—

"लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च" इति ॥

तत्र द्विविधा शुद्धिः—शरीरशुद्धिर्बाह्यद्रव्यशुद्धिश्च । तत्र बाह्यद्रव्यशुद्धिं तावदाह—

सौवर्णराजताब्जानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ॥
शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ॥ १८२ ॥
पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते ॥
चरुस्रुक्स्रुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १८३ ॥

सुवर्णस्य विकारः सौवर्णं, रजतस्य विकारो राजतम् । अब्जं शङ्खशुक्त्यादि । ऊर्ध्वपात्रं महावीरादि । ग्रहा ऐन्द्रवायवादिपात्राणि । अश्मानः पाषाणाः । विदलं वेणुदलम् । पात्राणि बृस्यादीनि स्नेहरहितानि । चमसा ऊर्ध्वपात्रव्यतिरिक्तानि दारवाणि सोमपात्राणि । प्रसिद्धमन्यत् । एषां वारिणा शुद्धिः शौचमिष्यते । प्रक्षालनरूपा चेयं शुद्धिः, प्रोक्षणरूपा तु स्फ्यादिपात्रविषयत्वेन पृथगेव वक्ष्यति । चरुर्मृन्मयं भाण्डम् । स्रुग्जुह्वादिः । स्रुवः प्रसिद्धः । एतदादीनि सस्नेहान्याज्यलिप्तान्युष्णेन वारिणा प्रक्षालनाच्छुध्यन्ति । उच्छिष्टादिनरंस्पृष्टानां चैषां शुद्धिः । यदाह देवलः—

---

१ ख. ग. घ. °नादिना शुध्य° । २ ख. घ. ततश्च कर्परक° । ३ ख. °पि यथा° ।

" उच्छिष्टाशुचिसंस्पृष्टमद्रवं शुध्यतेऽम्भसा ।
सद्रवं चाभिशुध्येत स्नेहगन्धविवर्जितम् " इति ॥

अशुचिरत्रोत्सृष्टमूत्रादिर्न तु काकादिः । यतः काकमुखसंस्पृष्टपात्रस्य शुद्ध्यन्तरमाह शङ्खः—

" कृष्णशकुनिमुखावमृष्टं निर्लिखेच्छ्वापदमुखावमृष्टं पात्रं न तत्प्रयुञ्जीत " इति ।

सौवर्णादेरलेपस्यैषा शुद्धिः । तथा च मनुः—

" निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति ।
अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् " ॥

अनुपस्कृतं ताम्रादिना यन्न संस्पृष्टम् ।

तैजसानां मूत्राद्युपघाते बौधायन आह—

" तैजसानां मुत्रपुरीषशुक्रासृक्कुणपैर्वासितानामावर्तनमल्पसंसर्गे तु परिलेखनम् । स्पर्शमात्रोपघाते त्रिःसप्तकृत्वो भस्मना परिमार्जनम् । अतैजसानामेवंभूतानामुत्सर्गः " ।

आवर्तनमग्निसंयोगेन द्रवीकरणम् । अत्र हारीतोक्तो विशेषः—

" अद्भिः काञ्चनरजतशङ्खशुक्तीनां तद्गुणवर्जस्नेहवैवर्ण्योपहतानां यवगोधूमकलायमाषमसूरमुद्गगोमयचूर्णैर्धावनम् । अम्ललवणाभ्यां ताम्रौणाम् । भस्मना कांस्यानाम् । षाणतैलसिकताघर्षणैः कार्ष्णायसानाम् । शिलावघर्षणमार्जनैर्मणिमयानाम् " ।

यवादिचूर्णानि तुल्यार्थत्वाद्विकल्पन्ते । उदकं तु सर्वैः शोधनद्रव्यैः समुच्चीयते । लोहतैक्ष्ण्यसाधनं षाणम् ।

आपस्तम्बः—" गवाऽऽघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च ।
शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च " ॥

क्षारो भस्म । स्वल्पकालोपघातविषयमेतत् ।

शङ्खः—" सूतिकोच्छिष्टमाण्डस्य सुरामद्यहतस्य च ।
त्रिः सप्तमार्जनाच्छुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनम् " ॥

कांस्यव्यतिरिक्तानां तैजसानां सूतिकोच्छिष्टादिके स्वल्पकालोपघाते यवचूर्णादिभिरेकविंशतिकृत्वो मार्जनादेव शुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनम् । अर्थात्कांस्यव्यतिरिक्तानां तापनमपि कार्यमिति गम्यते ।

---

१ ग. घ. °वसृष्टं । २ ग घ. °वसृष्टं । ३ क. ग. घ. संसृष्ट° । ४ क. ग. घ. °पमथैरल्पन्तवा° । ५ ग. घ. °म्रादीनाम् । भ° । ६ क. °म् । शाण° । ७ क. ग. घ. सूतको° । ८ ग. घ. °मद्ये ह° । ९ ग. घ. °पनात् । कां° । १० क. ग. घ. सूतको° ।

तथा—“ ब्रह्मक्षत्रविशां चैव सकृत्संमार्जनाच्छुचि ” ॥

द्विजोच्छिष्टयुक्तं तैजसं सकृत्संमार्जनाच्छुध्यतीत्यर्थः ।

“ चतुर्थेन तु यद्भुक्तं चतुर्भिस्तत्र मार्जनम् ।
अग्नौ प्रक्षिप्य गृह्णीयाद्धस्तौ प्रक्षाल्य यत्नतः ।
गोशृङ्गेण तु संस्पृष्टं तत्पात्रं शुचितामियात् ” ॥

कांस्यव्यतिरिक्ततैजसपात्रविषयमिदम् ।

मनुः—“ तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।
भस्मनाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ” ॥

तैजसानि हैमादीनि । तदुक्तम्—

“ हेम ताम्रं च रजतं कांस्यायस्त्रपुसीसकाः ।
एते च तैजसाः प्रोक्ता धातवस्तैजसोद्भवाः ” इति ॥

शङ्खः—“ उष्णोदकेन कांस्यस्य सीसस्य त्रपुणस्तथा ।
क्षारेण शुद्धिं कांस्यस्य लोहस्य च विनिर्दिशेत् ॥
लोहानां दाहनाच्छुद्धिर्भस्मना गोमयेन वा ।
दहनात्खननाद्वाऽपि शैलानामम्भसाऽपि वा ॥
काष्ठानां तक्षणाच्छुद्धिर्मृद्गोमयजलैरपि ” ॥

महति दोषे दहनं खननं च द्वितीयमल्पदोषे ।

बौधायनः—“ तैजसानां पात्राणां गोशकृद्भस्मभिः परिमार्जनमन्यतमेन वा ” ।

उशना—“ सुवर्णरजतताम्रत्रपुसीसकांस्यानामद्भिरेव भस्मसंयुक्ताभिस्तैजसानां चोच्छिष्टानां भस्मना त्रिः प्रक्षालनम् । कनकमणिरजतशङ्खशुक्त्युपलानां वज्रविदलरज्जुचर्मणां चाद्भिः शौचम् । मृत्पात्रशस्त्राणामग्नावुत्तापनम् ” ।

काश्यपः—“ सिकताभिर्दन्तशृङ्गशङ्खशुक्तिमणीनाम् ” ।

यमः—“ रजतस्य सुवर्णस्य ताम्रस्य त्रपुणस्तथा ।
रीत्ययःकांस्यसीसानां भस्मना शौचमिष्यते ” ॥

ऋष्यशृङ्गः—“ मुक्ताफलप्रवालानां शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ।
अब्जानां चैव भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ” ॥

विष्णुः—“ ताम्ररीतित्रपुसीसमयानामम्लोदकेन ” ।

स्मृत्यन्तरम्—“ भस्मना शुध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते ।
सुरामूत्रपुरीषैस्तु शुध्यते तापलेखनैः ॥

ताम्रमम्लेन शुध्येत्तु न चेदामिषलेपितम् ।
आमिषेण तु यल्लिप्तं पुनर्दाहेन शुध्यति" ॥

आदिपुराणात्—"सुवर्णरूप्यशङ्खाश्मशुक्तिरत्नमयानि च ।
कांस्यायस्ताम्ररैत्यानि त्रपुसीसमयानि च ॥
निर्लेपानि विशुध्यन्ति केवलेन जलेन तु ।
शूद्रोच्छिष्टानि शुध्यन्ति त्रिधा क्षाराम्लवारिभिः" ॥

क्षारादिद्रव्यत्रित्वात्त्रिधात्वम् । मार्जनं तु दशकृत्व एव । वचनान्तरवशात् ।
"सूतिकाशवविण्मूत्ररजस्वलहतानि च ।
प्रक्षेप्तव्यानि तान्यग्नौ यद्यद्यावत्सहेदपि" ॥

यद्द्रव्यं यावन्तमग्निप्रक्षेपं सहते यावताऽग्निप्रक्षेपेण न नश्यति तावन्तं कुर्यादित्यर्थः । अल्पोपघातविषयमेतत् ।

शातातपः—"सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रपुं कृष्णायसं तथा ।
रीतिकासीसलोहानि शुध्यन्त्यश्मप्रघर्षणात्" ॥

विष्णुः—विण्मूत्ररेतःशवरक्तलिप्तमावर्तनोल्लेखनतापनैर्वा ।
त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनेन भस्मादिना शुध्यति तैजसं हि" ॥

तैजसानां रेतोविण्मूत्रासृक्कुणपादिभिश्चण्डालसूतिकोदक्यापतितादिभिश्च चिरमुपहतानामावर्तनम् । तदल्पकालोपहतानां परिलेखनं ततोऽप्यल्पकालोपहतानां प्रतापनम् । स्पर्शमात्रोपहतानामेकविंशतिकृत्वो भस्मादिभिर्मार्जनं प्रतिमार्जने(नं) च प्रक्षालनम् ।

अङ्गिराः—"गण्डूषं पादशौचं च यः कुर्यात्कांस्यभाजने ।
षण्मासं भुवि निक्षिप्य पुनश्चाऽऽकारमादिशेत्" ॥

शातातपः—"गवाऽऽघ्रातेषु कांस्येषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः ।
दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वकाकोपहतेषु च" ॥

हारीतः—"संहतानां तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते ।
तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तैत्स्पृष्टिनामपि" ॥

शङ्खः—"मलं संयोगजं तज्जं यस्य येनोपहन्यते ।
तस्य तच्छोषणं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत्" ॥

यस्य शोध्यस्य स्वभावजं संयोगजं वा मलं येन भस्मादिना द्रव्येणोपहन्यते तस्य तच्छोधकं भवतीत्यर्थः ।

---

१ क. ग. घ. °बदग्नि° । २ ग. घ. °पु कार्ष्णाय° । ३ ख. °दत्र का° । ४ ग. तत्सृष्टि° ।

बौधायनः–" दारुमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धानामवलेखनम् ।
उच्छिष्टलेपोपहतानामवतक्षणं मूत्रपुरीषरेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः " ।

शूद्राद्युच्छिष्टसमन्वारब्धानामित्यर्थः । अवलेखनं शस्त्रादिना घर्षणम् ।

यमः—" यदि मूत्रपूरीषाभ्यां रेतसा रुधिरेण वा ।
चैलं समुपहन्येत अद्भिः प्रक्षालयेत्तु तत् ॥
यद्यम्भसा न शुध्येत्तु वस्त्रं चोपहतं दृढम् ।
छेदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते " ॥

प्रचेताः—
" चैलानामुपहतानामुत्स्वेदनं गन्धलेपापनयनं तन्मात्रच्छेदनं वा " ।

पुरीषादिलिप्तवस्त्रविषयमेतत् ।

व्यासः—" वस्त्रं मृदम्भसा शुध्येद्रज्जुवैदलमेव च ।
रज्ज्वादिकं चातिदुष्टं त्याज्यं तन्मात्रमेव च " ॥

वैदलं वेणुवेत्रनडादिमयं शूर्पादि ।

ब्रह्मपुराणम्–"प्रत्यहं क्षालयेद्वस्त्रं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
शवविण्मूत्रशुक्रैस्तु दूषितं च मृदम्बुभिः ॥
शोध्यादौ शोधनीयं च गोर्मूत्रक्षारवारिभिः ।
रज्जुवल्कलपात्राणां चमरालाबुचर्मणाम् ॥
कृत्वा शौचं ततः शुद्धिर्गोवालैर्घर्षणं ततः ।
कौशेयाविकयोर्देयं रजताक्तं जलं लघु ॥
सुवर्णाक्तं तथा दद्यात्क्षौमाणां चाथ वाससाम् " ॥

कृत्वा शौचं नि(चमि)त्यमनुवर्तते।

अङ्गिराः—" शौचं महार्घरोमाणां वाय्वग्न्यर्केन्दुरश्मिभिः ।
रेतःस्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकं न प्रदुष्यति " ॥

आविकस्यापि महार्घत्वं विशेषणम् ।

बौधायनः—" आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कमण्डलुः ।
शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि च " ॥

हारीतः—" यानशयनान्यपरिहार्याण्येके मन्यन्ते । तत्र वर्णविशेषाच्छुक्लमलिनसंसर्गदर्शनात्पापसंसर्गयोगाच्च तस्मात्पृथक्शौचाच्छ्रेयांसः " इति ।

अस्यार्थः—पतिताद्युपहतानि तथाऽधोवर्णोपहतान्युत्तमवर्णैर्यानशयनादी-

---

१ ख. °तानां मू° । २ क. ग. घ. °मुत्खेद° । ३ ग. घ. °ध्यादाशो° । ४ ग. घ. °मूत्राक्षा° । ५ ख. °योर्भेयं । ६ क. °शय्यासना° । ७ ख. °शौचः श्रेयां° ।

न्यपरिहार्याणीति पूर्वपक्षमभिधाय तन्नेत्यादिना सिद्धान्तितम् । धर्मशास्त्रेषु वर्णानामुत्तराधरभावेन विशेषदर्शनात् । तथा पातकोपपातककारिभिर्मलिनैस्तद्रहितानां शुक्लानां तुल्यशय्यादियोगेन संसर्गस्य प्रायश्चित्तनिमित्ततयाऽभिधानादकृतैनसोऽपि मलिनसंसर्गे पापोत्पत्तिदर्शनात् । यथा व्याधितसंसर्गे नीरोगस्यापि रोगादयो दृश्यन्ते तद्वदत्रापि । तस्मात्पृथक्शय्यादिवशेन पृथक्शौचत्वमेव श्रेय इति ।

पुनर्हारीतः—" स्वानुपपत्तौ शुच्यन्तर्धाय समामनन्ति
संस्पर्शे सचैलं स्नानमेवं ह्याह ।
आसनं शयनं यानमन्तर्धाय समाचरेत् " ।

अस्यार्थः—स्वकीयशय्याद्यलाभे कम्बलादिना शुद्धेन तदन्तर्धायोपयोक्तव्यम् । यतः पतितादेः शय्यादिस्पर्शे सचैलं स्नानमिति ।

शौचाधिकारे शङ्खलिखितौ—

" सर्वेषामापो मृदरिष्टेङ्गुदबिल्वतण्डुलसर्षपकल्कक्षारगोमूत्रगोमयादीनि शौचद्रव्याणि । अहतानां प्रोक्षणमित्येके " ।

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तम् ।

वायुपुराणात्—" अरिष्टैश्च तथा बिल्वैरिङ्गुदैश्चर्मणामपि ।
वैदलानां च सर्वेषां चर्मवच्छौचमिष्यते " ॥

तथा—" तथा चर्मास्थिदारूणां शृङ्गाणां चावलेखनम् ।
मणिवज्रप्रवालानां मुक्ताशङ्खोपलस्य च ॥
सिद्धार्थकानां कल्केन तिलकल्केन वा पुनः ।
स्याच्छौचं सर्ववर्णानामाविकानां च सर्वशः " ॥

सिद्धार्थका गौरसर्षपाः । कल्को जलमिश्रं चूर्णम् ।

स्मृत्यन्तरम्—" न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थाः प्लक्षश्चैव चतुर्थकः ।
जम्ब्वाम्रामलकाश्चैव इत्येते चर्मशोधकाः " ॥

विष्णुः—" मणिमयमश्ममयमब्जं सप्तरात्रं महीनिखननेन[1] मूत्रपुरीषाद्युपहतानामेतत् । शृङ्गदन्तास्थिमयं तक्षणेन दारवं मृन्मयं च जह्यात् ।
तथा कार्पासिकानां च भस्मना समुदाहृतम् " ।

यमः—" कृष्णाजिनानां बिल्वैश्च बालानां मृद्भिरम्भसा ।
गोमूत्रेणास्थिदन्तानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः[2] " ॥

१ ग. महीं निखनेत् । मू° । २ क. °पैः । रौरववस्ताजि° ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

बौधायनः—" कृष्णाजिनानां बिल्वतण्डुलैः " ।

पैठीनसिः—" कृष्णाजिनानां गौरसर्षपै रौरवबस्ताजिनानां बिल्वतण्डुलैः ।

काश्यपः—" तृणकाष्ठरज्जुमुञ्जजतुचर्मवेणुविदलफलपत्रवल्कलादीनां चैलवच्छौचम् । मृद्दारुचर्मणामत्यन्तोपहतानां त्यागः । असंस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां प्रक्षालनम् । परोक्षाहृतानामभ्युक्षणम् । एवं क्षुद्रसमिधामसंस्कृतामेध्याद्युपहतानामेकपुरुषोद्धार्याणाम् " ॥ १८३ ॥

स्फ्यशूर्पाजिनधान्यानां मुसलोलूखलानसाम्॥
प्रोक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससाम् ॥ १८४॥

स्फ्यादीनामनोन्तानां यज्ञाङ्गभूतानामशुचिस्पृष्टानां प्रोक्षणमेव शुद्धिः । तथा यज्ञाङ्गभावमन्तरेणापि बहूनां राशीकृतानां धान्यवाससामशुचिस्पृष्टानां प्रोक्षणमेव शुद्धिः । यच्चर्मणां प्रक्षालनमुक्तं तच्चण्डालादिस्पृष्टानामिदम् । शूद्रादिस्पृष्टानां बहुत्वेन चानेकपुरुषोद्धार्यत्वं लक्ष्यते । अत एव बौधायनोऽनेकपुरुषोद्धार्याणामल्पतरमशुचित्वं दर्शयति—

" संहतानां काष्ठादीनां प्रक्षाल्यावशोषणं चण्डालादिस्पर्शे पुरुषवाह्यादर्वाक् । ऊर्ध्वं त्वनेकपुरुषोद्धार्ये दारुशिले भूमिसमे " इति ।

लौगाक्षिः—" चण्डालादिपरामृष्टं प्रोक्षणाद्बहु शुध्यति ।
अल्पं प्रक्षालयेद्धान्यं तण्डुलं तु परित्यजेत् " ।

सातिशयबहुत्वविषयमेतत् । अत्र धान्यं सतुषं सस्यमात्रं तण्डुलप्रतियोगित्वात् । तण्डुलादीनां च त्यागोऽत्यल्पानाम् ।

बौधायनः—" व्रीहयः प्रोक्षणादद्भिः शाकमूलफलानि च ।
तन्मात्रस्यापहाराद्वा निस्तुषीकरणेन वा " ॥

चण्डालादिस्पर्शेऽनेकपुरुषहार्याणां व्रीहीणां प्रोक्षणम् । मूत्रादिसंसर्गे तन्मात्रापहारः । अशुचिपांस्वादिद्रव्यसंयोगे निस्तुषीकरणम् ।

विष्णुः—" असिद्धस्यान्नस्य यन्मात्रमुपहन्यते तन्मात्रमुत्सृज्य शेषस्य खण्डनप्रक्षालने कुर्यात् " ।

अल्पद्रव्यविषयमेतत् ।

" प्रोक्षणपर्यग्निकरणावगाहनैर्व्रीहियवगोधूमानां विमर्शनप्रोक्षणैः फलीकृतानां निघर्षणदलनप्रोक्षणैः शमीधान्यानाम् " ।

---

१ ख. °लप° । २ क. °नां संहतानां रा° ।

अयमर्थः—अनेकपुरुषोद्धार्याणां व्रीहियवगोधूमानां यथाक्रमं प्रोक्षणपर्यग्निकरणावगाहनैः शुद्धिः। अवगाहनं प्रक्षालनम् । व्रीह्यादितण्डुलानां फलीकृतानामल्पानां विमर्शनेन । अनेकपुरुषोद्धार्याणां तु प्रोक्षणेन। खण्डनेन शुक्लीकरणं फलीकरणम्। कराभ्यां घर्षणं विमर्शनम्। शमीधान्यानां कोशीधान्यानां मुद्गादीनामनेकपुरुषोद्धार्याणां निघर्षणेन। ततोऽल्पानां दलनेन । अनेकपुरुषोद्धार्याणां तु प्रोक्षणेन। विमर्शनमेवं विघर्षणम्। यत्तु "तण्डुलांस्तु परित्यजेत्" इति तदल्पपरिमाणविषयम्।

आदिपुराणात्—"गृहदाहे समुत्पन्ने विपन्ने पशुमानुषे ।
अभोज्यस्तद्गतो व्रीहिर्धातुद्रव्यस्य संग्रहः ॥
मृन्मयेनावरुद्धानामधोभुवि च तिष्ठताम् ।
यवमाषतिलादीनां न दोषं मनुरब्रवीत् ॥
ततः संक्रममाणाग्नौ स्थाने स्थाने च दह्यते ।
न च प्राणिवधो यत्र केवलं गृहदीपनम् ॥
तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृह्णीयादविचारयन्"।

षट्त्रिंशन्मतात्—"शयनासनयानानि द्रव्यं च बहु संहतम् ।
चण्डालादिभिरप्येतत्स्पृष्टं संप्रोक्षणाच्छुचि ॥
तूलिकामुपधानं च पुष्परक्ताम्बरं तथा ।
शोषयित्वाऽऽतपे किंचित्करैः संमार्जयेत्पुनः ॥
पश्चाच्च वारिणाऽभ्युक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि ।
तान्यप्यतिमलिष्ठानि[२] अन्यैः शोध्यानि शोधनैः" ॥

उपधानमुच्छीर्षकम्। कुसुम्भपुष्पादिना रक्तं पुष्परक्तम्। त[३]च्चाम्बरं पुष्परक्ताम्बरम्।

शङ्खः—"शयनासनयानानां संहतवच्छौचम्" ॥ १८४ ॥

तक्षणं दारुशृङ्गास्थ्नां गोवालैः फलसंभुवाम् ॥

दारुप्रभृतीनां मूत्राद्युपहतानां मृदादिभिर्लेपगन्धापनयनाशक्तौ तक्षणमुपहतावयवापनयनं शुद्धिः। अस्थिग्रहणं शङ्खदन्तादेरुपलक्षणम्। तथा च मनुः—

"क्षौमवच्छङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।
शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन च" ॥

---

१ क. ग. घ. °व घ° । २ ग. घ. °नि शोध्यैः शोध्या° । ३ ख. तच्च पु° ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

अस्थिमयमश्वपार्श्वादि । फलसंभुवां बिल्वनारीकेलालाबुप्रभृतिफलमयानां गोवालैर्घर्षणं शुद्धिः । गोपुच्छाग्ररोमाणि गोवालाः ।

यमः—" अलाबुदारुपात्राणां वैदलानां तथैव च ।
अत्यन्तोपहतानां च परित्यागो विधीयते " ॥

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ॥ १८५ ॥

यज्ञसाधनीभूतानां दार्वादिमयानां पात्राणां यथाविधि प्रोक्षणप्रधावनतक्षणरूपां शुद्धिं कृत्वा दक्षिणेन पाणिना संसर्गश्च कार्यः । अयं च विशेषो यज्ञकर्माणि क्रियमाण एव ॥ १८५ ॥

सोषैरुदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौशिकम् ॥
सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ॥ १८६ ॥
सगौरसर्षपैः क्षौमं पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥

ऊषः क्षारमृत्तिका । ऊषमृत्तिकासहितैरुदकगोमूत्रैः प्रक्षाल्यमानमाविकमूर्णामयं कौशेयं च शुध्यति । कौशिकं कोशोद्भवं त्रसरीमयमित्यर्थः । उदकगोमूत्रैरिति बहुवचनं दोषानिर्घातेऽपि बहुकृत्वोऽपि क्षालनप्राप्त्यर्थम् । उक्तप्रकारेणापेतदोषस्य पुनः केवलोदकेन धावनार्थं च । सश्रीफलैः सबिल्वैरुदकगोमूत्रैरंशुपट्टं नेत्रपट्टम् । अरिष्टं निम्बं तत्सहितैरुदकगोमूत्रैः कुतपं पार्वतीयच्छागरोममयं कम्बलवसनम् । अरिष्टं फेनिलफलम् । गौरसर्षपसहितैरुदकगोमूत्रैः क्षौममतसीमयं वस्त्रम् । मृन्मयं तु भाण्डं पुनःपाकेन । शुध्यतीति प्रत्येकमभिसंबध्यते । प्रथमपाकतुल्यो द्वितीयः पाकः पुनःपाकः । श्वादिस्पृष्टमृन्मयपात्रविषयमेतत् । चण्डालादिस्पर्शे तु परित्यागः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

" चण्डालाद्यैरुपस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा ।
प्रक्षालनेन शुध्येत्तु परित्यागान्महीमयम् " इति ॥

उदकगोमूत्रयोः कार्यभेदात्समुच्चयः । पुरीषाद्युपहतानां वस्त्राणामियं शुद्धिः । अन्येषां तु प्रोक्षणादिः ।

देवलः—" ऊर्णाकौशेयकुतपाः क्षौमपट्टदुकूलजाः ।
अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥
तानेवामेध्यसंयुक्तान्क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः " ॥

---

१ ङ. 'पाकान्महीमय' । २ क. ख. कौशेयं को' । ३ ग. घ. 'वं भ्रमरी' । ४ ख. 'सबीरम' ।

हारीतः—" सर्ववाससां प्लावनेन शुद्धिः "।[1]

सर्वेषामाविककौशेयादीनाम् । मलेन लिप्तानामियं शुद्धिः ।

अङ्गिराः—" उदश्विद्वल्मीकमृत्सर्षपैश्चोर्णामयानाम् । स्नेह-
सक्तुकुल्माषोन्मर्दनैर्गुरूणामूर्णामयानाम् " ।

उदश्वित्तक्रम् । ऊर्णा मेषरोमाणि ।

विष्णुः—" पद्माक्षैर्मृगरोमिकाणां तथा पुस्तकानामभ्युक्षणम् " ।

षट्त्रिंशन्मतात्—" कुसुम्भकुङ्कुमै रक्तं तथा लाक्षारसेन च ।
प्रोक्षणेनैव शुध्येत्तु चण्डालस्पर्शने तथा " ॥

इदं च यदि प्रक्षालने सत्यत्यन्तरागनाशस्तदा वेदितव्यम् ।

हारीतः–"क्षारोषाभ्यां कार्पासशणमयानां पुत्रजीवकारिष्टैः[2] क्षौमवरोर्णानां पुत्र-
जीवकोदश्विद्भ्यामजिनानां चैलवच्चर्मणां शुद्धिः । दृतीनां रञ्जनम् " ।

दृतिश्चर्ममयमुदकादिभाण्डम् । उदकेन समुच्चयः सर्वेषां शोधनद्रव्याणाम् ।

शङ्खः—" चैलानां मृद्भस्मगोमूत्रक्षारोदकैः । चैलवद्धान्यानां
पक्षचामरचर्मतृणवालवल्कवेत्रजानां च " ।

गौतमः—" चैलवद्रज्जुविदलचर्मणामुत्सर्गो वा " इति ।

उत्सर्गस्त्याग उपहतभागस्य ।

आपस्तम्बः—" स्नानं दानं तपो होमः पितृयज्ञश्च तर्पणम् ।
पञ्च तस्य वृथा यज्ञा नीलवस्त्रस्य धारणात् ॥
मृते भर्तरि या तु स्त्री नीलवस्त्रं विधारयेत् ।
तावद्भर्ता वसेत्तस्या नरके नात्र संशयः ॥
स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे[3] शयनीये न दुष्यति " ॥

ब्रह्मपुराणे—" वस्त्रं विण्मूत्रशुक्रैस्तु दूषितं च मृदम्बुभिः ।
शोध्याऽऽदौ शोधनीयं च गोमूत्रक्षारवारिभिः ॥
रज्जुवल्कलपात्राणां चमसालाबुचर्मणाम् ।
कृत्वा शौचं ततः शुद्धिर्गोवालैर्घर्षणं पुनः " ॥

काश्यपः—" तृणकाष्ठरज्जुभूर्जशणक्षौमचीरचर्मवेणु-
विदलपत्रवल्कलादीनां चैलवच्छौचम् " ।

---

१ ख. °लेनालि° । २ ग. घ. °जीविका° । ३ क. क्रीतार्थे° । ४ ख. °भमूर° ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

मनुः—" मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा श्लेष्मपूयास्रुशोणितैः ।
संस्पृष्टं नैव शुध्येत्तु पुनःपाकेन मृन्मयम् " ॥

उशना—" मृन्मयानामुच्छिष्टलिप्तानां मार्जनमुच्छिष्टस्पृष्टानां प्रोक्षणम् "॥१८६॥

कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योषिन्मुखं तथा॥१८७॥

कारुः शिल्पी रजकतन्तुवायादिः । तद्धस्तकृतं द्रव्यं शुचीत्यर्थः । अयं चाशुचित्वापवादः । तेनावरजातीयानामपि कारूणां शिल्पक्रियया द्रव्यमुत्पादयतां संस्कुर्वतां वा प्रत्यवायहेतुभावः प्रसक्तोऽनेन निवार्यते । तेन रजकसेवकादिभिः संस्कृतानां वस्त्रादीनां कुविन्दसूपकारादिभिश्चोत्पाद्यमानानां द्रव्याणां शुचित्वमेवेति वाक्यतात्पर्यम् । ततश्च येनान्नादिना द्रव्येण शिल्पिस्पृष्टेन विना द्रव्योत्पत्तिसंस्कारौ न भवतः, तदपि शुध्यत्येव यथा वस्त्रोत्पत्तौ खलिः । अत एव शङ्खः—

" कारुहस्तः शुचिस्तथाऽऽकरात्तद्रव्याणि प्रोक्षितानि " इति ।

आकरो द्रव्योत्पत्तिस्थानम् । तद्रव्याणि चाऽऽकरद्रव्याणि तुरीवेमखलिप्रभृतीनि । पैठीनसिर्विशेषमाह—

" आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् " इति ।

पण्यं विक्रेयद्रव्यम् । तच्च प्रसारितमेव शुचि । तथा च मनुः—" पण्यं यच्च प्रसारितम् " इति । तस्य चानेकपण्यग्राहकपुरुषसंसर्गादिनिमित्तोऽशुचिभावोऽनेनापोद्यते । भैक्षं भिक्षासमूहः । तच्च यतिब्रह्मचारिगतमेव शुचि । तदाह मनुः—

" ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः " ।

ब्रह्मचारीति विहितभिक्षावृत्तिपुरुषोपलक्षणार्थम् ।

भिक्षावृत्त्यधिकारिण आह मनुः—

" सांतानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् ।
गुर्वर्थपितृमात्रर्थस्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥
नवैतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभैक्षुकान् " ॥

सांतानिकः संतानप्रयोजनः । सार्ववेदसो दत्तसर्वस्वः । उपतापी रोगी । अन्ये प्रसिद्धाः । यावतैवोपघातेन रथ्याप्रसर्पणादिकेन विना भैक्षं न सिध्यति, तन्मात्रस्यापवादोऽयम् । अत एव तदतिरिक्तोपघाते शुद्धिमाह वसिष्ठः—

---

१ क. ग. ङ. भैक्ष्यं । २ ख. °तत्रवा° । ३ ग. घ. °श्चोत्पद्य° । ४ ख. °शिल्पस्पृ° ।

" चरन्नभ्यवहार्येषु उच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् ।
भूमौ निधाय तद्द्रव्यमाचम्य प्रचरेत्पुनः " इति ॥

यस्योपहतस्याऽऽचमनाच्छुद्धिस्तदिहोच्छिष्टशब्देनोच्यते । अभ्यवहार्यशब्दोच्च न भैक्षमात्रविषयमेतत् । किं तु परिवेषणादिविषयमपि ।

यत्तु मनुनोक्तम्—" उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथं चन ।
अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् "

इति, तद्वस्त्राद्यपरद्रव्यविषयम् । योषिन्मुखं तथा शुचीत्यर्थः । रतिविषयमेतत् ।

यच्छङ्खः—" नारीणां चैव वत्सानां शकुनीनां शुनां मुखम् ।
रतौ प्रस्रवणे वृक्षे मृगयायां सदा शुचि " इति ॥

यथासंख्यमन्वयः । वृक्षे वृक्षस्थितफलपातने शकुनीनां शकुना(न्या)दीनां मुखं शुचि । तदुच्छिष्टमपि फलं भोक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८७ ॥

भूशुद्धिर्मार्जनाद्दाहात्कालाद्गोक्रमणात्तथा ॥
सेकादुल्लेखनाल्लेपाद्गृहं मार्जनलेपनात् ॥ १८८ ॥

भूशुद्धिहेतवो मार्जनादयो व्यस्ताः समस्ताश्च । यथोपघातं मार्जनं शलाकाहस्तकेन पांस्वाद्यपनयः । दाहस्तृणकाष्ठादेस्तत्र दहनम् । कालो गन्धार्द्रताद्यपनयनपर्यन्तः । गोक्रमणं गोभिराक्रमणम् । गवां तत्र निवसनमिति यावत् । तदुक्तं मनुना—" गवां च परिवासेन भूमिः शुध्यति " इति । सेको जलस्य पञ्चगव्यस्य वा प्रक्षेपः । उल्लेखनं खननं, दुष्टभागापनयनं च । लेपनं गोमयेन सोदकेन । गृहं तु श्वादिस्पृष्टं मार्जनाल्लेपनाच्च । शुध्यतीति शेषः । गृहस्य भुवोऽनन्यत्वेन तच्छुद्धिविधानेनैव शुद्धत्वसिद्धौ पृथग्वचनमुपघाताभावेऽपि तस्य मार्जनं लेपनं च प्रत्यहं कार्यमेव, अन्यथा तदशुद्धं स्यादिति ज्ञापनार्थम् ।

देवलः—" यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यतेऽपि वा ।
चण्डालाध्युषितं यच्च यत्रारिष्टादिसंगतिः ॥
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्तिता ।
श्वसूकरखरोष्ट्राद्यैः संस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥
अङ्गारधूमकेशास्थिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् " ॥

---

१ ख. °हारेषु । २ ख. °ब्दाश्च न । ३ क. ख. °न्धान्द्रता° । ४ ख. यत्र विष्टयादि° । ५ क. ग. घ. °रतुषके° ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

एवममेध्यदुष्टमलिनसंज्ञा निर्दिश्य भूमेर्व्यवस्थया शुद्धिमाह—

" खननाद्दहनाच्चैव उपलेपनधावनात् ।
पर्जन्यवर्षणाच्चैव शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशोध्यते " ।

ऊनसंख्यापक्षेऽन्त्यावलोपः । श्मशानभुवः पञ्चभिः शुद्धिः । तदन्यस्या अमेध्याया वर्षणवर्जितैश्चतुर्भिः ।

" दुष्टा द्विधा त्रिधा वाऽपि शोध्यते मलिनैकधा " ।

चिरकालं दुष्टाया उपलेपनान्तैस्त्रिभिरल्पदुष्टाया उल्लेखनदाहाभ्याम् । चिरकालं मलिनाया उल्लेखनेनैव ।

यमः—" खननात्पूरणाद्दाहाद्वर्भिवर्षणलेपनात् ।
गोभिराक्रमणात्कालाद्भूमिः शुध्यति सप्तभिः " ॥

पूरणं खाताया उपरि मृद उपवापः प्रक्षेप इति यावत् ।

तथा—" अरथ्यावसुधा मेध्या ग्राममध्ये क्वचित्क्वचित् ।
सर्वत्र वसुधा मेध्या यत्र लेपो न दृश्यते " ॥

बौधायनः—" घनाया उपघाते भूमेरुपलेपनम् । सुषिरायाः कर्षणम् । क्लिन्नाया मेध्यमाहृत्य प्रच्छादनम् " ।

मेध्यां मृदमाहृत्य प्रच्छादयेदित्यर्थः ।

तथा—" गोचर्ममात्रमब्बिन्दुर्गोः शोधयति पातितः ।
समूढमसमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते " ॥

अब्बिन्दुरुदकबिन्दुर्गोः पृथिव्या यावति भूभाग एकादश गाव उपविशन्ति तावद्गोचर्म तन्मात्रं शोधयति ।

संवर्तः—" गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषणे ।
प्रोत्सृज्य मृन्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
गृहादपास्य तत्सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।
गोमयेनोपलिप्याथ च्छागेनाऽऽघ्रापयेद्बुधः ॥
ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिणा ।
सर्वमभ्युक्षयेद्वेश्म ततः शुध्यत्यसंशयम् " ॥

बौधायनः—" उद्धृद्धशवोपघाते वेश्मनो भित्तिबक्षणं सूर्यरश्म्यनुप्रवेशोऽग्निज्वालाभिमर्शनं वा " ।

---

१ ग. घ. ऊहसंख्यापक्षेऽव° । २ ग. घ. °दद्भिर्वर्ष° । ३ ख. ग. °वासः प्र° । ४ ख. °का श्मशानभुवः पञ्चभिः शुद्धिः । उदन्यस्या अमेध्याया वर्षणवर्जितैश्चतुर्भिर्दश° । ५ ख. प्रोन्मृज्य ।

मरीचिः—" गृहेष्वजातिसंवेशे शुद्धिः स्यादुपलेपनात्।
संवासो यदि जायेत दाहतापौ विनिर्दिशेत् ॥
धान्यानि सर्वबीजानि गुडादिरस एव च।
कुसुम्भकार्पासमथो शुध्येद्वार्यग्निशोधनात् " ॥

अजातिश्चण्डालादिः। संवासश्चिरसंवसनम्। [दाहो] दीपनं ज्वलनम्। वार्यग्निशोधनम्। वारिणाऽभ्युक्षणेनाग्निना पर्यग्निकरणेनेति द्रष्टव्यम्।

बौधायनः—" अनेकपुरुषोद्धार्ये दारुशिले भूमिसमे इष्टकाश्च शङ्कुलीकृताः[१]।
सुधादिप्रतिबद्धाः[२]। एतानि भूमिसमानि "।

चण्डालादिस्पर्शे भूमिशुद्धिवदेषां शुद्धिः कार्येत्यर्थः ॥ १८८ ॥

गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ॥
सलिलं भस्म मृद्वाऽपि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये ॥ १८९ ॥

गवा प्रयत्नत उपात्तगन्धे तथा केशादिसंयोगदूषिते समुद्धृतोपहतभागेऽन्ने सलिलादीनामेकं शुद्धये प्रक्षिपेत्। मक्षिकाशब्देनात्र नीलमक्षिकोच्यते। तथा च बौधायनः—" अथ हविर्दोषान्व्याख्यास्यामः। यथैतन्नीलमक्षिकाऽऽशातिकामत्कुणाश्चैलशिरसो यूतिकेति "।

आशातिका मक्षिका या विष्ठाक्रिमिहेतुः। कीटोऽत्रामेध्यसर्पी। तथा चाऽऽपस्तम्बः—

" यस्मिंश्चानेकशः स्यादन्यद्वा मेध्यममेध्यैरवमृष्टं कीटो वाऽमेध्यसर्पी " इति।

यत्तु शातातपवचनम्—" दन्तधावनमङ्गुल्या प्रत्यक्षलवणं तथा।
मृत्तिकाभक्षणं चैव गोमांसाशनवत्स्मृतम् "

इति, तद्रोगमात्रकेवलमृद्भक्षणविषयम्[३]। यत्तु गौतमेनोक्तम्—" नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नम् " इति, तदकृतसलिलादिप्रक्षेपविषयम्। केशग्रहणं नखादेरुपलक्षणम्। तथा च बौधायनः—

" केशकीटनखरोमाखुपुरीषाण्यन्ने दृष्ट्वा तन्मात्रमन्नं परित्यज्याद्भिः संप्रोक्ष्य भस्मना संस्पृश्य पुनः प्रशस्तवचसाऽनुगृह्णीयादों भूर्भुवः स्वरोमित्युपरिष्टाज्ज्यात्वा पुनरेव भुञ्जीत "।

यमः—" मक्षिकाकेशमन्ने तु पतितं यदि दृश्यते।

---

१ क. ग. घ. शष्कुली°। २ ख. ग. घ. °द्वारि प्र°। ३ क. तद्राग°।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

मूषकस्य पुरीषं वा क्षुतं[1] यच्चावधूनितम् ॥
भस्मना स्पृष्टमश्नीयादभ्युक्ष्य सलिलेन वा ।
अवक्षुतं केशपतङ्गकीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टम् ।
अलातभस्माम्बुहिरण्यभागैः संस्पृष्टमन्नं मनुराह भोज्यम् " ॥

अवधूतं यदुपरि वस्त्रावधूननं कृतम् । अवक्षुतं यदुपरि क्षवथुः क्रियते ।

शातातपः—" केशकीटयुताघ्रातं मक्षिकोपहतं च यत् ।
क्लीबाभिशस्तपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः ॥
दृष्टं वा स्याद्यदन्नं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।
अभ्युक्ष्य किंचिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीतो[2]विशेषतः ॥
भस्मना वाऽपि संस्पृश्य संस्पृशेदुदकेन वा ।
सुवर्णरजताभ्यां वा भोज्यं घ्रातमजेन वा " ॥

केशकीटयुतं वाऽऽघ्रातं वा गवादिनाऽपि वेति विग्रहः ।

हारीतः—

" अनिष्टगन्धोपघ्रातश्रवणदर्शने केशकीटपिपीलिकादिभिरन्नाद्यस्योपघाते[3]न काञ्चनरजतभस्मताम्रवैडू(दू)र्यगोवालाजिनदर्भाणामन्यतमेनाद्भिः संस्पृष्टमन्त्रप्रोक्षणपर्यग्निकरणमादित्यदर्शनात्पूतं भवति " ।

बौधायनः—

" सिद्धहविषां महतां च वायसप्रभृत्युपहतानां तद्देशपिण्डमुद्धृत्य पवमानः स्व(सुव)र्जन इत्येतेनाभ्युक्षणम् । मधूदके पयोविकारे च पात्रात्पात्रान्तरनयनेन शौचम् । एवं तैलसर्पिषी । उच्छिष्टसमन्वारब्धे तूदकेऽवधायोपयोजयेत् "।

पराशरः—" शृतं द्रोणाधिकस्यान्नं श्वकाकैरुपघातितम् ।
अत्याज्यं तस्य शुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
कर्तव्यं वचनं तेषामन्नसंस्कारकर्मणि ।
श्वकाकाद्यवलीढं तु[4] त्यक्त्वा लालासमन्वितम् ॥
गायत्र्यष्टसहस्रेण मन्त्रपूतेन वारिणा ।
भोज्यं तत्प्रोक्षितं विप्रैः पर्यग्नि[5]कृतमेव च " ॥

जमदग्निः—" शृतान्नं द्रोणमात्रस्य श्वकाकाद्युपघातितम् ।
ग्रासमुद्धृत्याग्नि[6]योगात्प्रोक्षणात्तत्र शोधनम् ॥

---

१ ख. क्षुतायाश्वाव° । २ ग. घ. °तावशे° । ३ ग. घ. °ते का° । ४ क. तु भुक्त्वा । ख. तु = यङ्कुलास° । ५ क. °ग्निकरणेन वा । ज° । ६ ख. °ग्निसंयो° ।

अन्नमैकाहिकं पक्वं श्वकाकाद्युपघातितम् ।
केशकीटावपन्नं च तदप्येवं विशुध्यति ॥
क्रीतस्यापि विनिर्दिष्टमेवमेव मनीषिभिः ।
न द्विः पक्वं पर्युषितं शुक्ताद्येवं कदा चन " ॥

द्रोणः पञ्चाशदधिकं पलशतद्वयम् । ऐकाहिकान्नशुद्धिरल्पधनपुरुषविषया ।

पराशरः—" काकश्वाद्युपलीढं तु द्रोणान्नं न विवर्जयेत् ।
ग्रासमुद्धृत्य तन्मात्रं यत्तु लालाकृतं भवेत् ॥
होमोदकेन वाऽभ्युक्षेद्राजतेनाम्बुनाऽथ वा ।
अग्निज्वालोपसंस्पर्शात्सुवर्णमधुसर्पिषाम् ॥
विप्राणां मन्त्रघोषेण पूतं भोज्यं च तद्भवेत् ।
श्ववायसगवाश्वाद्यैर्जग्धमन्नं तु यद्भवेत् ॥
स्नेहो वा गोरसो वाऽपि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् ।
अन्नं परित्यजेत्तत्र स्नेहस्य पचनेन तु ॥
अश्वत्थलतया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते " ।

ऐकाहिकान्नापेक्षयाऽल्पान्नविषयमेतत् । स्नेहगोरसयोर्द्रोणादल्पयोः पाकादिशुद्धिः ।

बौधायनः—

" त्वक्केशनखाखुपुरीषाणि दृष्ट्वा तद्देशपिण्डान्नमुद्धृत्याद्भिरभ्युक्ष्य भस्मनाऽवकीर्याभिधार्य पुनरभिप्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तं संवाद्य भुञ्जीत " ॥ १८९ ॥

त्रपुसीसकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥
भस्माद्भिः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रवस्य च॥१९०॥

गोघ्रातकेशादिदूषितानां त्रपुप्रभृतीनां क्षारोदकाम्लोदकाभ्यां केवलवारिणा च क्षालनं शुद्धिः । कांस्यलोहानां तु भस्माद्भिः । उपघातानुसारेण क्षाराम्लोदकयोर्विकल्पसमुच्चयौ । केवलं तु वारि समुच्चीयते । एवं सर्वत्र द्रव्यशुद्धौ । क्षारो भस्म । कांस्यस्य गवाघ्राताद्युपघातवतो भस्ममार्जने संख्याविशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—

" गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यत्नतः ।
शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च " ॥

---

१ क. °णः षट्प° । २ क. °श्वाद्यवली° । ३ क. °तेनोदकेन वा । ४ ग. °षा । वि° ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

द्रवस्य क्षीरादेर्गोघ्रातायुपहतस्य प्लावोऽद्भिस्तदाधारभाण्डस्य पूरणं बहिरवसेकपर्यन्तम् । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—

" द्रवद्रव्याणि भूरीणि परिप्लाव्यानि चाम्भसा ।
सस्यानि व्रीहयश्चैव शाकमूलफलानि च ॥
त्यक्त्वा तु दूषितं भागं प्लाव्यान्यथ जलेन च " ।

एषा शुद्धिर्गोरसस्यैव ।

तथा च शङ्खः—" श्रपणं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य तु ।
भाण्डानि प्लावयेदद्भिः शाकमूलफलानि च ॥
सिद्धमन्नं तथा सर्पिः क्षीरं च दधि चाम्बु च ।
एतेषामवलीढानां तेजसा शुद्धिरिष्यते ॥
काकमार्जारनकुलसर्पमूषकपक्षिभिः ।
संस्कृतं तु यदा ह्यन्नमवलिह्येत केनचित् ॥
सुवर्णवर्णताम्रोल्कैर्गोवालै रजतेन वा ।
स्पृष्टमेकतरेणापि भोज्यं घ्रातमजेन वा " ॥

तथा—" घृतदधिपयस्तक्राणामाकरभाण्डस्थितानामदोषः " ।

तथा—" आधारदोषे तु नयेत्पात्रात्पात्रान्तरं द्रवम् ।
घृतं तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः ॥
शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति " ।

तेजसा शुद्धिः पर्यग्निकरणम् । एषा च शुद्धिः सर्पिषि पाकेन समुच्चीयते । क्षीरादिषु प्लावनेन । सुवर्णवर्णत्वं ताम्रस्य विशेषणम् । इयं च शुद्धिः केशादिदोषमुद्धृत्य कार्या । दुष्टद्रव्याणामुत्पवनादिशुद्ध्यन्तरमाह लौगाक्षिः—

" पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरस्थितम् ।
प्लावनोत्पवनाभ्यां च पर्यग्निकरणेन च " ॥

उत्पवनं वस्त्रादिना गालनम् ।

यमः—" आममासं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसंभवाः ।
म्लेच्छभाण्डस्थिता दूष्या निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः " ॥

तथा—" देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

---

१ ग. घ. °रादेः श्वकाकोप° ।

काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विवर्जयेत् ।
तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति " ॥

देवद्रोणी देवयात्रा । तन्मात्रमुपहतमात्रम् । देवद्रोणीग्रहणं बह्वन्नोपलक्षणार्थम् । प्रसङ्गादनुग्रहान्तराण्यप्युच्यन्ते—

" तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।
नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति " ॥

तीर्थादिसाध्यकर्ममात्रानुग्रहोऽयम् ।

शातातपः—" गोकुले[१] कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः ।
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालान्तरेषु च " ॥

वृद्धशातातपः—" तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च ।
तन्मात्रमुद्धृतं शुध्येत्कठिनं तु पयो दधि ॥
अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं तापनेन तु " ॥ १९० ॥

अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणात् ॥

अमेध्येनाक्तस्य लिप्तस्य द्रव्यस्य मृत्तोयैरमेध्यगन्धापकर्षणे सति शुद्धिर्भवति । शुद्ध्यन्तरविधावप्येतत्कर्तव्यम् । गन्धग्रहणात्स्नेहलेपयोर्ग्रहणम् । अत एव देवलः—

" प्रलेप[२]स्नेहगन्धानामशुद्धौ व्यपकर्षणम् ।
शौचलक्षणमित्युक्तं मृदम्भोगोमयादिभिः " ॥

अमेध्यमाह स्मृत्यन्तरम्—

" दूषितं वर्जितं दुष्टं कश्मलं चेति लिङ्गि[३]नाम् ।
चतुर्विधममेध्यं च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ॥
शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।
अभक्ष्यभोज्यपेयानि वर्जितानि प्रचक्षते ॥
त्यक्तः पतितचण्डालौ ग्रामसूकरकुक्कुटौ ।
श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडेते धर्मतः स[४]माः ॥
स्रवणः सूतकी सूती मत्तोन्मत्तरजस्वलाः ।

---

१ क. °ले कर्मशा° । घ. °ले कुन्दु° । २ ग. घ. °लेपे स्ने° । ३ ग. °ङ्गिनः । च° । ४ क. °माः । सव्रणः ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

मृतबन्धुरदुष्टश्च वर्ज्या ह्यष्टौ स्वकालतः ॥
स्वेदाश्रुबिन्दवः फेनो निरस्तं नखरोम च ।
आर्द्रं चर्मासृगित्येतद्दुष्टमाहुर्मनीषिणः ॥
मानुषास्थि शवो विष्ठा रेतोमूत्रार्तवानि च ।
कुणपं पूयमित्येतत्कश्मलं चेत्युदाहृतम् ॥
दूषितैः प्रोक्षितेनापि शुद्धिस्तूक्ता विधानतः ।
दुष्टैर्मार्जनसंस्कारैः कश्मलैः सर्वथा भवेत् " ॥

देवलश्च—" मानुषास्थि शवं विष्ठा रेतोमूत्रार्तवं वसा ।
स्वेदास्रु दूषिका श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते " ॥

मनुः—" वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रं विट्कर्णविण्नखाः ।
श्लेष्मास्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः " ॥

कर्णविट्कर्णमलः । एषां च देहाच्च्युतानामेवामेध्यतेति स एवाऽऽह— " देहाच्चैव मलाश्च्युताः " इति ।

यस्तु भस्मादिभिः सह मृदो विकल्प उक्तः सोऽमेध्याक्तव्यतिरिक्तविषयः । अत्र कात्यायनोक्तो विशेषः—

" प्राणिनामपि शौचार्थे जलेन प्राङ्मृदा ततः ।
तच्च मूत्रपुरीषाक्ते कार्यमन्यत्र वारिणा " ॥

मूत्रपुरीषग्रहणं सकलशारीरमलोपलक्षणार्थम् । तथा च मनुः—

" विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत् ।
दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि " ॥

अर्थवदिति गन्धलेपक्षयकरमित्यर्थः । अत्र कर्णविट्प्रभृतिषूत्तरेषु षट्सु मलेषु मृद्ग्रहणं वैकल्पिकम् ।

" आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।
उत्तरेषु तु षट्स्वद्भिः केवलाभिर्विशुध्यति " ॥

इति स्मृत्यन्तरवचनात् । शुद्धिविकल्पस्य व्यवस्थामाह बौधायनः—

" देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत् " ॥

वाक्शस्तमम्बुनिर्णिक्तमज्ञातं च सदा शुचि ॥१९१॥

---

१ क. 'श्मलं स' । २ ख. कुरवा ।

वाक्शस्तादि सदा शुचि। शुद्धमिदमिति ब्राह्मणैरभिहितं वाक्शस्तम्। अम्बुना प्रोक्षितं प्रक्षालितं वाऽम्बुभिर्निर्णिक्तं, यदुपहतमिति न विज्ञातं तदज्ञातं तत्र शुद्धिः। यत्र शुद्धिविशेषो न विहितस्तत्रैतत् ॥ १९१ ॥

शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ॥

गोतृप्तिकृद्गोस्तृष्णां शमयितुं समर्थम्। प्रकृतिस्थं स्वाभाविकरूपरसगन्धम्[1]। महीगतं भुवि स्थितं च यत्तोयं तच्छुचि शुद्धम्।

मनुः—"आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत्।
अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः" ॥

देवलः—"अविगन्धा रसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः।
अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः ॥
उद्धृता वा प्रशस्ताः स्युः शुद्धैः पात्रैर्यथाविधि।
एकरात्रोषितास्तास्तु त्यजेदापः समुद्धृताः" ॥

तथा—"अक्षोभ्याणि तडाकानि नदीवापीसरांसि च।
चण्डालाद्यशुचिस्पर्शे तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥
अक्षोभ्याणामपां नास्ति प्रस्रुतानां च दूषणम्।
स्तोकानामुद्धृतानां च दोषैर्दुष्टत्वमुच्यते" ॥

तीर्थमवतरणमार्गः।

बृहस्पतिः—"मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतात्तथा।
अपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषं वस्त्रेण[3] शोधयेत् ॥
वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्वेष्टकाचिते।
पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चान्नवतोयसमुद्भवे" ॥

हारीतः—"वापीकूपतडाकेषु मानुषं शीर्यते यदि।
अस्थिचर्मविनिर्मुक्तं दूषितं श्वखरादिभिः ॥
उद्धृत्य तज्जलं सर्वं शोधनं परिमार्जनम्* "।

देवलः—"श्वसृगालखरोष्ट्रैश्च क्रव्याद्भिश्च जुगुप्सितम्।
उद्धरेदुदकं सर्वं पञ्च पिण्डान्मृदस्तथा" ॥

---

* एतदग्रे श्लोकद्वयमधिकं क. घ. पुस्तकयोः—
वापीकूपतडाकेषु दूषितेषु विशोधनम्। घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः ॥
श्वभिः श्वपाकचण्डालैर्दूषितेषु विशोधनम्। उद्धरेदुदकं सर्वं मार्जनं परिशोधनम् ॥

---

१ क. ख. °विकं रू° । २ क. °गन्धर° । ३ क. ग. घ. शस्त्रेण ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

आपस्तम्बः—" उपानच्छ्लेष्मविण्मूत्रस्त्रीरजो मद्यमेव च ।
एभिर्विदूषिते कूपे कुम्भानां षष्टिमुद्धरेत् " ॥

विष्णुः—" जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले ।
कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥
भूमिष्ठमुदकं पुण्यं वैतृष्ण्यं यत्र गोर्भवेत् ।
अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम् ॥
सोमसूर्यांशुपातेन मारुतस्पर्शनेन च ।
गवां मूत्रपुरीषेण शुध्यन्त्याप इति स्मृतम् " ॥

स्वल्पतरोपघातविषयमेतत् ।

यमः—" प्रपास्वरण्ये घटगं च कूपे द्रोण्यां जलं कोशगतास्तथाऽऽपः ।
ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापद्गतः काङ्क्षितवत्पिबेत्तु " ॥

अस्यार्थः—यद्यपि शूद्रव्यतिरिक्तवर्णसंबन्धि प्रपादि तथाऽपि तद्गतजलमनापद्यपेयम् । आपदि तु पेयमेव । प्रपा जलसत्रशालाः । ताश्चेदरण्यगा गृहादन्यत्रेत्यर्थः । घटगं घटस्थम् । द्रोणी अश्मादिमयी सर्वार्थजलपात्री । कोशो दृतिः ।

मनुः—" अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः ।
दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् " ॥

ब्रह्मपुराणे—" नवखातजलं गावो ब्राह्मण्यश्छागयोनयः ।
शुध्यन्ति दिवसैरेव दशभिर्नात्र संशयः " ॥

कात्यायनः—" अपो निशि न गृह्णीयाद्गृह्णन्नपि कदा चन ।
विवृत्याग्निमुपर्यासां धाम्नोधाम्न इतीरयन् " ॥

आपदि रात्रौ यदि गृह्णीयादग्निमुपरि धारयन्धाम्नोधाम्न इति मन्त्रं पठन्गृह्णीयात् ।

शातातपः—" अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते " ॥

यमः—" चण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति " ॥

तथा[1]—

मार्गे मांसं श्वचण्डालक्रव्यादादिनिपातितम् ॥ १९२ ॥

श्वादिभिर्निपातितस्य मृगादेर्मांसं तथा स्याच्छुचीत्यर्थः । क्रव्यादा व्याघ्रादयः ॥ १९२ ॥

---

१ ख. धृतिः । २ ङ. तथा मासं श्व° ।

रश्मिरग्निरजश्छाया गौ[1]रश्ववसुधानिलाः ॥
विप्रुषो मक्षिका स्पर्शे वत्सः प्रस्रवणे शुचिः ॥ १९३ ॥

रश्मिः सूर्यादिप्रभा[2]। अजश्छागः । रज इति वा पदच्छेदः । तथाऽग्नी रज इति पाठः कार्यः । प्रसिद्धमन्यत् । छाया निषिद्धव्यतिरिक्ता । वसुधा च श्मशानादिव्यतिरिक्ता । विप्रुषः सुसूक्ष्मा जलकणाः । तासां च शुचिजलप्रभवानामपि चण्डालाद्यङ्गसङ्गिना वायुना नीयमानानामशुचित्वाशङ्कायां शुचित्वविधिरयम् । रश्म्यादिस्पर्शे तु शुचिरिति वाक्यार्थः । मक्षिकाग्रहणमवर्जनीयस्पर्शानां दंशमशकादीनामुपलक्षणार्थम् । तथा वत्सः प्रस्रवण ऊधःस्थक्षीरस्य स्तनात्[3]प्रत्यानयने शुचिः ।

यमः—" आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपं क्षुरं[4]म् ।
न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु च[5]मसं तथा ॥
गौरश्वो विप्रुषश्छाया मक्षिकाः शलभाः शु[6]काः ।
अजो हस्तीरणच्छत्रं रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः ॥
भूमिरग्नी रजो वायुरापो दधि घृतं पयः ।
सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शे मेध्यानि नित्यशः " ॥

शङ्खः—" धूमाग्निरजांसि वाय्वीरितानि शुद्धानि " ।

ब्रह्मपुराणे—" स्वदाराणां रतौ वक्त्रं शिशोश्च प्रसवे शुचि " ॥

देवलः—" अजाश्वा मुखतो मेध्या गावो मेध्यास्तु पृष्ठतः ।
तरवः पुष्पिता मेध्या ब्राह्मणाश्चैव सर्वतः " ॥

शिवधर्मोत्तरे—" विप्रो गौर्मक्षिका स्वेदश्छायाऽग्निः सूर्यरश्मयः ।
रजो भूर्वायुरापश्च मेध्यानि स्पर्शने सदा " ॥

तथा—" स्नातश्च विप्रश्चास्नातच्छागगोमक्षिकास्तथा ।
दुष्टभूमेश्च संलग्नास्तेषां सूर्यांशु[8]मारुताः ॥
*चण्डालपतितच्छाया स्पर्शे[7] दुष्टा तु नो भवेत् " ।

तथा—" शुद्धौ विप्रस्य द्वौ पादौ मार्जारस्य तु सर्वदा " ॥

तथा—" ग्रामयाजी पर्वकारो भृतकाध्यापकस्तथा ।
विक्रीणाति च यो वेदं तीर्थयज्ञतपांसि च ॥

---

* इदमर्धमधिकम् । अग्रे तस्योल्लेखात् ।

---

१ ङ. 'रश्वो वसुधाऽनिलः । वि' । २ क. ग. घ. 'प्रभावा° । ३ ग. घ °त्प्रभृत्या° । ४ ग. घ. खुरम् । ५ क. ग. चसमं त° । ६ ग. घ. शुभाः । अ° । ७ ख. स्पर्शो दुष्टात्तरो भ° । ८ ग. घ. °र्शे दुष्टात्मनोभ° ।

अयाज्ययाजी भृतको नित्यं शूद्रोपदेशकृत् ।
अन्यदोषैस्तु रहितः पूज्यः स्याद्वेदपारगः " ॥

अन्यदोषाः सुरापानादयः ।

तथा—" चण्डालपतितच्छाया स्पर्शे दुष्टा तु नो भवेत् ।
भस्म क्षौद्रं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः " ॥

पतितचण्डालयोर्गोपुच्छपरिमितदेशाद्विप्रकृष्टदेशस्थयोश्छायानुग्रहोऽयम् ।

" अपामार्गशिरीषार्काः पद्मान्यामलका मणिः ।
माल्यानि सर्षपा दूर्वाः सदा भद्राः प्रियङ्गवः ॥
अक्षताः सिकता लाजा हरिद्रा चन्दनं यवाः ।
पलाशखदिराश्वत्थतुलसीधौतकीवचाः ॥
एतान्याहुः पवित्राणि ब्रह्मज्ञा हव्यकव्ययोः ।
पौष्टिकानि मलघ्नानि शोधनानि च देहिनाम् ॥
तेष्वापो गोशकृन्मृच्च पवित्राणि विशेषतः ।
अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दारोन्मुखो व्रती ॥
मक्षिकाः सततं धाना भूमिस्तोयं हुताशनः ।
आत्मशय्याऽऽसनं यानं जायाऽपत्यं कमण्डलुः " ॥

तथा—" अजाविगोमहिष्यश्च न दुष्यन्ति कदा चन ।
अकश्मलैः समिद्धोऽग्निर्दुर्मनुष्यैरदूषितः ॥
सर्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोधनाय सः ।
द्रव्याणामग्निदग्धानां मेध्यत्वमुपजायते ॥
ज्वालाभिः स्पृष्टमात्राणां शुचित्वं नियतं भवेत् ।
अग्नेर्वृषलभुक्तस्य ग्रहणं नास्त्यनापदि ॥
श्वपाकवृषलौ भोक्तुं ब्राह्मणाग्निं तु नार्हतः ।
वृषलाग्नेरमेध्याग्नेः सूतकाग्नेश्च कर्हि चित् ॥
पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतम् " ॥

अप्राप्तव्यवहारो बालः । वृषलश्चण्डालः ।

ब्रह्मपुराणे—" ग्रामाद्दण्डशतं मुक्त्वा नगराच्च चतुर्गुणम् ।
भूमिः सर्वत्र शुद्धाऽन्या यत्र लेपो न दृश्यते " ॥

---

१ ख. °श्वात्तरे भ° । २ ग. °धातकी° । ३ ख. °न्मुखीव्र° । ४ ग. °जा गावो म° । ५ क. त्यक्त्वा ।

चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः। हस्तचतुष्टयं दण्डः ॥ १९३ ॥

अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौर्न नरजा मलाः ॥

अजा अश्वाश्चेत्युभयं मुखतो मुखप्रदेशे मेध्यं शुद्धम् । गौर्मुखप्रदेशे मेध्या न भवति। नरशरीरजा वसाशुक्रादयो मलाः स्वरूपेणैवामेध्याः।

बृहस्पतिः—" पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचि।
गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम् " ॥

यमः—" पृष्ठतो गौर्गजः स्कन्धे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तथा।
गोः पुरीषं च मूत्रं च सर्वं मेध्यमिति स्थितिः " ॥

पृष्ठशब्दोऽत्र मुखव्यतिरिक्तविषयः। यदाह बौधायनः—
" मुखवर्जं तु गौर्मेध्या मार्जारश्चङ्क्रमे शुचिः " ॥

अजाश्वयोर्मुखं संयोगाद्द्रव्यान्तरशोधकत्वेन मेध्यमुच्यते। स्पर्शमेध्यता तु तयोः सर्वाङ्गविषयैव ॥

पन्थानस्तु विशुध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः ॥ १९४ ॥

चण्डालादिस्पृष्टा अपि पन्थानः सोमसूर्यरश्मिभिर्मारुतेन च स्पृष्टाः शुचयो भवन्ति ॥ १९४ ॥

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाऽऽचमनबिन्दवः।
श्मश्रु चाऽऽस्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः॥१९५॥

मुखजा विप्रुषो लालायाः सूक्ष्माः कणास्ता अमेध्या न भवन्ति। तथाऽऽचमनबिन्दवः। आस्यगतं च श्मश्रु नामेध्यम् । दन्तसक्तं दन्तलग्नं यत्किंचित्तत्त्यक्त्वा पुमाञ्शुचिः।

वसिष्ठः—" न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति। न चेदङ्गे निपतन्ति "।

मनुः—" स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान्।
भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् " ॥

आपस्तम्बः—

" न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवति। अन्तरास्ये सद्भिर्यावन्न हस्तेनोपस्पृशति। य आस्याद्बिन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वाचमनं विहितम्। ये भूमौ न तेष्वाच(चा)मेदित्येके "।

वसिष्ठः—" न श्मश्रुगतो लेपः " इति।

१ ग. °श्च क्रमे। २ घ. घ. दन्तास°।

उच्छिष्टं करोतीति शेषः ।

तथा—“ दन्तवद्दन्तसक्तेषु यच्चाप्यन्तर्मुखे भवेत् ।
आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ” ॥

आचमननिवृत्त्यर्थ एवकारः ।

गौतमः—“ दन्तश्लिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात्प्राक्च्युते-
रित्येके । च्युतेष्वास्रावविद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ” ।

ततश्च दन्तसक्तस्य त्यागनिगरणयोर्विकल्पः । आस्रावो मुखोदकम् ।

शङ्खः—“ दन्तवद्दन्तलग्नेषु रसवर्जमन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात् ” ।

रसवर्जं रसोपलम्भवर्जमित्यर्थः ।

देवलः—“ भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याऽऽचमनं चरेत् ।
दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥
न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।
भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्व्रणे कृते ” ॥

भोजनानन्तरं दन्तलग्नं त्यक्त्वाऽऽचामेद्भोजनादन्यत्र नेति व्यवस्था । भोजनानन्तरमपि यद्दन्तलग्नमशक्योद्धरणं न तदुद्धरणे पुनः पुनर्यतितव्यम् । यतस्तृणेषीकया दन्तमूले रक्तस्रावादशौचभूयस्त्वम् ।

अत्रिः—“ मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च ।
नोच्छिष्टस्य भवेद्दोषस्त्वत्रेश्च वचनं यथा ” ॥

मधुपर्कादिषूच्छिष्टस्य । मन्त्रोच्चारविषयमेतत् । आचमनं तु सोमादन्यत्र कार्यमेव । “ न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति ” इति श्रुतिस्तन्निवर्तिका ।

षट्त्रिंशन्मते—“ ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टस्तु भवेन्नरः ॥
त्वग्भिः पत्रैर्मूलपुष्पैस्तृणकाष्ठमयैस्तथा ।
सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टस्तु भवेद्द्विजः ” ॥ १९५ ॥

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ते रथ्यापसर्पणे ॥
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥ १९६ ॥

स्नानादिषु कृतेषु द्विराचामेत् । पन्थानश्च विशुध्यन्तीति यदुक्तं तच्चण्डा-लादिस्पृष्टानां तेषां स्प्रष्टुः स्नानादिनिवृत्त्यर्थम् । अत्र तु रथ्याप्रसर्पणमात्रे

---

१ ख. °च्छुचि । आ° । २ क. ख. °स्तृणषी° । ३ ङ. भुक्त्वा ।

द्विराचमनं विधीयत इत्यविरोधः । वासोविपरिधानं पुनरधोवस्त्रनिबन्धनम् । तथा च बौधायनः—" नीवीं विस्रस्य परिधायाप उपस्पृशेत् " इति ।

नीवी परिधानग्रन्थिः ।

आपस्तम्बः—" भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेत् " ।

प्रचेताः—" मूत्रपुरीषोत्सर्गनिष्ठ्यूतशुक्तवाक्याभिधाने पुनरुपस्पृशेत् " ।

शुक्तमनृतम् ।

पैठीनसिः—"कासश्वासागमे चत्वरश्मशानाक्रान्तावाचान्तः पुनराचामेत् " ।

चतु(त्व)रश्चतुष्पथः ।

षट्त्रिंशन्मतात्—" होमे भोजनकाले च संध्ययोरुभयोस्तथा ।
आचान्तः पुनराचामेदन्यत्र तु सकृत्सकृत् " ॥

आचान्तः पुनराचामेदित्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—
" ओष्ठौ च संस्पृश्य यत्रालोमकौ " ।

विष्णुः—

" क्षुत्वा भुक्त्वा सुप्त्वा भोजनाध्ययनेप्सुः पीत्वा निष्ठीव्य वासो विपरिधाय रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपुरीषः पञ्चनखास्थ्यस्नेहं स्पृष्ट्वा वाऽऽचामेच्चण्डालम्लेच्छसंभाषणे च नाभेरधस्तात्प्रबाहुषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्यातन्द्रितः शुध्येत् " ।

आचम्येति शेषः । प्रबाहुः कराग्रम् । वाक्यान्तरप्रतिपन्नद्विराचमननिमित्तभावैः स्वापादिभिः साहचर्यादेतान्यपि द्विराचमननिमित्तानि ।

व्यासः—" आचान्तः पुनराचामेज्जपहोमार्जनेषु च " ।

जपादिषु कार्येष्वित्यर्थः ।

आपस्तम्बः—

" स्वप्ने क्षवथौ शिङ्घाणिकास्रवालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चाऽऽलम्भे महापथं च गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं मनुष्यं नीवीं च परिधायोपस्पृशेत् । आर्द्रं वा शकृदोषधीर्भूमिं वा " ।

क्षवथुः क्षुतम् । शिङ्घाणिका नासा तस्या अलोमकप्रदेशालम्भे । अस्रु नेत्रजलम् । शकृद्गोशकृत् ।

तथा च बौधायनः—" नीवीं विस्रस्य परिधायाप उपस्पृशेत् ।
आर्द्रं तृणं गोमयं भूमिं वा स्पृशेत् " इति ।

उपस्पर्शनमाचमनम् ।

---

१ ग. ङ. °निर्बन्ध° । २ ख. ग. घ. विप्रस्य ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

वसिष्ठः—" रुदित्वाऽऽचान्तः पुनराचमेत् " ।

ब्रह्माण्डपुराणात्—" निष्ठीवने तथाऽभ्यङ्गे भुक्त्वा विपरिधाय च ।
उच्छिष्टानां च संस्पर्शे तथा पादावसेचने ॥
उच्छिष्टस्य च संभाषादशुच्युपहतस्य च ।
संदेहेषु च सर्वेषु शिखामोक्षे तथैव च ॥
विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेव त्युपस्पृशेत् " ।

विना यज्ञोपवी[1]तेनावस्थानमाचमननिमित्तम् ।

" उष्ट्रस्यावशसंस्पर्शे दर्शने चान्त्यवासिनाम् ।
जिह्वया चैव संस्पृश्य दन्तसक्तमुपस्पृशेत् " ॥

अवशसंस्पर्शः प्रमादसंस्पर्शः । शक्यपरिहारं दन्तसक्तं जिह्वया स्पृष्ट्वोपस्पृशेदित्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे—" देवार्चनादिकार्याणि तथा गुर्वभिवादनम् ।
कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्वदन्नभुजिक्रियाम् " ॥

हारीतः—" स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने ।
देवतामभिगन्तुकाम आच(चा)मेत् " ।

षट्त्रिंशन्मतात्—" मानुषास्थि वसां विष्ठामार्तवं मूत्ररेतसी ।
मज्जानं शोणितं स्पृष्ट्वा परस्य स्नानमाचरेत् ॥
स्नान्येतानि तु संस्पृश्य प्रक्षाल्याऽऽचम्य शुध्यति ।
उत्तीर्योदकमाचामेदवतीर्य तथैव च " ॥

हारीतः—" सुषुप्सुराचामेत्[2] ।
रजकश्चर्मकृच्चैव व्याधजालोपजीविनौ ॥
निर्णेजकः सौनिकश्च नटः शैलूषकस्तथा ।
चक्री ध्वजी वध्यघाती ग्रा[3]म्यकुक्कुटसूकरौ ॥
एभिर्यदङ्गं स्पृष्टं स्याच्छिरोवर्जं द्विजातिषु ।
तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्ताः प्रयता मताः " ॥

रजको वस्त्रादीनां रागकर्ता । निर्णेजकश्चैलधावकः । नटो जातिविशेषः । अनटोऽपि रङ्गा[4]वतरणजीवी शैलूषः ।

पद्मपुराणात्—" जपहोमे[5]प्रदानेषु पितृपिण्डोदकेषु च ।
समाप्तेष्वाचमेद्विप्रः सर्ववस्तुषु चर्वणे ॥

---

१ ख. 'बीताना॰ । २ क. 'त् । राज॰ । ३ ख. ग्रामकु॰ । ४ ख. 'वतार॰ ५ ग. घ. ॰मविधाने॰ ।

वर्णत्रयस्य संस्पर्शादाचम्य प्रयतो भवेत् ।
संस्पर्शे प्रतिलोमानां क्रियात्यागो विधीयते ॥
कारुकाणां च संस्पर्शे द्विजस्याऽऽचमनक्रिया ।
स्पर्शे तु प्रतिलोमानां प्राणायामोऽधिको भवेत् " ॥

कर्मप्रयोगकाल एतत् ।

"विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कथं चन ।
आचम्यैव तु शुद्धः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥

स्मृत्यन्तरम्—" चरेदाचमनं स्पर्शे तत्प्राप्तिप्रापके द्विजः ।
वर्णानां न ब्राह्मणानां पवित्रं परमं हि ते " इति ॥

प्रजापतिः—" उपक्रमे विशिष्टस्य कर्मणः प्रयतोऽपि सन् ।
कृत्वा च पितृकर्माणि [1]सकृदाचम्य शुध्यति " ॥

विशिष्टं विहितम् ।

शातातपः—"अशुचिं संस्पृशेदन्य एक एव स दुष्यति ।
उत्सृष्टोऽन्यो न दुष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं विधिः " ॥

पराशरः—" क्षुते निष्ठी[2]वने चैव [3]दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते ।
पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् " ॥

वृद्धशातातपः—" वातकर्मणि निष्ठीव्य [4]दन्तोत्सर्गे तथा क्षुते ।
पतितस्य च संलापे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् " ॥

विहितानुष्ठानकालादन्यत्रैतत् ।

चतुर्विंशतिमतात्—" इक्षूण्यम्बु फलं मूलं ताम्बू[5]लं पय औषधम् ।
भक्षयित्वाऽपि कर्तव्याः स्नानदानोदकक्रियाः " ॥

स्मृत्यन्तरम्—" द्राक्षादीनि फलानीक्षून्पयो मूलं घृतं दधि ॥
ताम्बूलमौषधं पत्रं हविर्भुक्त्वाऽपि नाऽऽचमेत् " ॥ १९६ ॥

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ॥
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकाचितानि च ॥ १९७ ॥

इति द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ॥ ७ ॥

रथ्यागताः कर्दमाः । तथा तोयानि । पक्वेष्टकाभिश्चितानि गृहादीनि अन्त्यादिस्पृष्टानि मारुतेनैव शुध्यन्ति । रथ्या मार्गः । कर्दमः पङ्कः । अन्त्यश्चण्डालादिः । प्रसिद्धमन्यत् ।

---

१ ग. घ. सर्वदा° । २ क. ग. घ. °ष्ठीविते चै° । ३ क. ग. घ. दन्ताश्लिष्टे । ४ ग. घ. दन्तश्लिष्टे तथाऽनृते । क्षुते पतितसं° । ५ ख. °लं च घृतं दधि । भ° ।

व्यासः—" रथ्याकर्दमतोयानि नावः पथितृणानि च ।
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च " ॥

शङ्खः—" रथ्याकर्दमतोयेन ष्ठीवनाद्येन वा त्वथ ।
नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुध्यति " ॥

यमः—" सकर्दमं तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसंकरम् ।
जङ्घयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोर्द्विगुणाः स्मृताः " ॥

एतच्च वाक्यद्वयं यत्र कर्दमे व्यवस्थितममेध्यं रूपतो गन्धतश्च नोपलभ्यते तद्विषयमिति ॥ १९७ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपरार्के द्रव्यशुद्धिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

दानप्रकरणम् । (८)

अतोऽनन्तरं दानप्रकरणविधिः। पात्राय गोप्रभृति दातव्यमिति विधास्यति। तदर्थं पात्रस्तुतये ब्राह्मणानामेव पात्रत्वात्तत्प्रशंसामाह—

तपस्तप्त्वाऽसृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ॥
तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ १९८ ॥

ब्रह्मा तपस्तप्त्वा वेदसंरक्षणाय देवानां पितॄणां च तृप्त्यर्थं धर्मपालनाय च ब्राह्मणान्ससर्ज । अतस्ते विशिष्टकारणोद्भवत्वादनन्यसाध्यवेदगुप्त्यादिप्रयोजनवत्त्वाच्च प्रशस्ताः । तपः सर्वेन्द्रियजयः ॥ १९८ ॥

किं च—

सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशीलिनः[1] ॥

सर्वस्य पृथ्वीगतस्य वस्तुनः श्रुताध्ययनशीलिनो ब्राह्मणाः प्रभवः स्वामिनः । तथा च मनुः—

" ब्राह्मणो जायमानो वै पृथिव्यामधिजायते ।
ईश्वरः सर्वभूतानां[2] धर्मकोशस्य गुप्तये ॥

---

१ ङ. 'नशालि' । २ ग. घ. 'भूतस्य ध' ।

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिज्जगतीगतम् ।
श्रेष्ठेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति " इति ॥

श्रुतं गुरुतः साङ्गोपाङ्गश्रुतिस्मृतिवाक्यार्थावधारणम् । अध्ययनं श्रुत्या-दिपाठः । श्रुताध्ययने शीलयन्ति सम्यगाचरन्तीत्येवंस्वभावाः श्रुताध्ययनशीलिनः । " शालिनः " इति पाठे ताभ्यां श्लाघमानाः ॥

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥१९९॥

तेभ्यः श्रुताध्ययनमात्रोपक्षीणव्यापारेभ्यः क्रियापरा धर्मानुष्ठानप्रधानाः । क्रियाशब्दोऽत्राधर्मवर्जनार्थोऽपि । अर्थादेषां श्रुताध्ययनसिद्धिर्न हि तद्रहिताः क्रियापरा भवन्ति । तेभ्यः केवलधर्मिभ्यो ब्रह्मविदः प्रशस्ततमाः ॥ १९९ ॥

एवं ब्राह्मणान्प्रशस्य पात्रलक्षणमाह—

न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ॥
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ २०० ॥

विद्या स्वधर्मब्रह्मविषयं ज्ञानं तया केवलया तपोरहितया तपसा वा स्वधर्मानुष्ठानरूपेण विद्यारहितेन पात्रता न भवति । यतो यत्र ब्राह्मणे वृत्तमाचारलक्षणमस्ति विद्यातपसी च स्तः, तत्पात्रं महर्षिभिः प्रकीर्तितम् । दातारं पापात्तारयतीति पात्रम् । अत एव मनुः—

" दानं धर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौष्टिकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥
यत्किंचिदपि दातव्यं याचितेनानसूयता ।
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः " ॥

वसिष्ठः—" स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्थं पापभीरुं बहुज्ञम् ।
स्त्रीषु क्षान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्लान्तं तादृशं पात्रमाहुः " ॥

योनिमान्कुलीनः ।

" ये क्षान्तदान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः प्राणिवधान्निवृत्ताः ।
प्रतिग्रहे संकुचिता गृहस्थास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः " ॥

दाने व्यासः—" मातापितृषु यद्दत्तं भ्रातृस्वसृसुतासु च ।
जायात्मजेषु यद्दत्तं सोऽनिन्द्यः स्वर्गसंक्रमः ॥
पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।
अनन्तं दुहितुर्दानं सोदरे दत्तमक्षयम् " इति ॥

---

१ क. ग. घ. सर्वस्वं । २ ख. श्रुतादि° ।

(दानप्रकरणम् ८)

वचनप्रामाण्यान्मातृप्रभृतिभ्यो विद्याहीनेभ्योऽपि वक्ष्यमाणं गोभूप्रभृति दातव्यमवश्यम् ।

तथा च मनुः-" शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।
मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥
भृत्यानामुपरोधेन यः करोत्यौर्ध्वदैहिकम् ।
तद्भवत्यसुखोदर्कं जीवतोऽस्य मृतस्य च " ॥

और्ध्वदैहिकमामुष्मिकफलं कर्म । उदर्कोऽन्तः ।

दक्षः—" दयामुद्दिश्य यद्दानमपात्रेभ्योऽपि दीयते ।
दीनान्धकृपणेभ्यश्च तदानन्त्याय कल्पते " ॥

शातातपः—"संनिकृष्टमधीयानं व्यतिक्रामति यो द्विजः[1] ।
भोजने चैव दाने च स हन्यात्सप्तमं कुलम् " ॥

भविष्यत्पुराणम्—" यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ।
दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥
तस्मान्नातिक्रमेत्प्राज्ञो ब्राह्मणान्प्रातिवेश्मिकान् ।
संबन्धिनस्तथा सर्वान्दौहित्रं विट्पतिं तथा ॥
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून्गृहाधिपे[2][3] ।
नातिक्रामेन्नरस्त्वेतान्मूर्खानपि च गोपते ॥
अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत् " ॥

प्रातिवेश्मिकः समीपगृहवर्ती । विट्पतिर्जामाता ।

महाभारते—" तद्भक्तास्तद्धना राजंस्तद्गृहास्तद्व्यपाश्रयाः ।
अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम् " ॥

अर्थी धनविषय इत्यर्थः ।

" कृतसर्वस्वहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः ।
स्पृहयन्ति सुगुप्तानां तेषु दत्तं महाफलम् " ॥

प्रभविष्णुभिर्बलिभिः कृतसर्वस्वहरणा इत्यर्थः ।

" हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशविप्लवे ।
अर्थार्थमुपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥
*तपस्विनस्तपोनित्यास्तथा भैक्षचराश्च ये ।

---

* नास्त्ययं श्लोकः ख. पुस्तके ।

---

१ क. द्विजम् । भो° । २ क. °धिपः । ना° । ३ ख. °प । अतिक्रामन्नरस्त्वेनान्मू° । ४ ग. घ. अर्थे ध° ।

अर्थिनः केचिदिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् " ॥

दक्षः—" व्यसनापहरणार्थं च कुटुम्बार्थं च याचते ।
एवमन्विष्य[1] दातव्यं सर्वदानेष्वयं विधिः[2] ॥
शीलं संवासतो ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः ।
प्रज्ञा संकथया ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते " ॥

संवर्तः—" श्रोत्रियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः ।
यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् " ॥

देवलः[3]—" मात्रश्च ब्राह्मणश्चैव श्रोत्रियश्च ततः परम् ॥
अनूचानस्तथा भ्रूण ऋषिकल्प ऋषिर्मुनिः ॥
इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं श्रुतौ ॥
तेभ्यः परः परः श्रेष्ठो विद्यावृत्तो विशेषतः ।
ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् ॥
अनपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधीयते ।
एकोद्देशमतिक्रम्य वेदस्याऽऽदानवानृजुः ॥
स ब्राह्मण इति प्रोक्तो[4] निभृतं सत्रवान्घृणी[5] ।
एकां शाखां सकल्पां च षड्भिरङ्गैरधीत्य च ॥
षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ॥
शेषं श्रोत्रियवत्प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः " ॥

शेषं लक्षणं[6] षट्कर्मनिरतत्वं[7] श्रोत्रियस्येव यः प्राप्तः सोऽनूचान इत्यर्थः ।

" अनूचानगुणोपेतो यज्ञस्वाध्याययन्त्रितः ।
भ्रूण इत्युच्यते प्राज्ञैः शेषभोजी जितेन्द्रियः " ॥

शेषं भृत्यादिभुक्तशेषम् ।

" लौकिकं वैदिकं चैव सर्वं ज्ञानमवाप्य यः ।
आश्रमस्थो वशी नित्यमृषिकल्प इति स्मृतः ॥
ऊर्ध्वरेतास्तपस्युग्रो नियताशी त्वसंशयी ।
शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसंधो भवेदृषिः ॥
निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ।
ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ॥

---

१ क. एषाम° । २ क. °धिः । यमः—शी° । ३ क. ख. °लः । पात्र° । ४ ख. प्रोक्तं नि° । ५ ग. घ. नित्यतः सत्यवा° । ६ ग. घ. °क्षणष° । ७ ख. °रतं श्रो° ।

एवमन्वयविद्याभ्यां वृत्तेन च समुच्छ्रितः ।
त्रिशुक्ला नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु" ॥

अन्वयादीनि त्रीणि शुक्लानि शुद्धानि येषां ते त्रिशुक्लाः। सवनं सोमयागः।
वसिष्ठः—" यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम्।
न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥
योगस्तपो दया दानं सत्यं शौचं श्रुतं घृणा ।
विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् " ॥

तथा—" किंचिद्वेदमयं पात्रं किंचित्पात्रं तपोमयम् ।
पात्राणामधिकं पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे " ॥ २०० ॥

इदानीं देयद्रव्येण पात्रेण विशिष्टदानविधिमपात्रे दाननिषेधं चाऽऽह—

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ॥
नापात्रे विदुषा किंचिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥२०१॥

प्रत्येकं गोप्रभृतिद्रव्यमात्मनः श्रेयः प्रियं स्वर्गादिकमिच्छताऽर्चयित्वा पात्राय प्रदेयम् । आदिशब्देन शास्त्रान्तरोक्तमन्नादिदेयं संगृह्णाति । अपात्रदानात्प्रत्यवायोदयं विदुषा जानता किंचिदप्यपात्राय न देयम् । पात्राय दातव्यमितिविधिसामर्थ्यादेवापात्रे न देयमिति निषेधे सिद्धे पृथङ्निषेधमारभमाणो मुख्यपात्रासंभवे प्रतिषिद्धवर्जस्य पात्रताऽस्तीति ज्ञापयति । अत्र चापात्रशब्दो न पात्रादन्यदपात्रमाह किं तु पात्रविरुद्धम् । यस्य च पात्रत्वं प्रतिषिद्धं तत्तद्विरुद्धम् । येभ्यो न देयं तानाह मनुः—

" न वार्यपि प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे ।
न बकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥
त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाऽप्यर्जितं धनम् ।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च " ॥

अनर्थः प्रत्यवायः ।

" यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते ।
पापं व्रतेन संछाद्य बैडालं नाम तद्व्रतम् " ॥

कारणं धर्ममित्यर्थः । व्रतं प्रायश्चित्तम् ।

" प्रतिगृह्याऽऽश्रमं यस्तु स्थित्वा तत्र न तिष्ठति ।
आश्रमस्य विलोपेन बैडालं नाम तद्व्रतम्[3] " ॥

---

१ ख. ग. घ. °न्तरार्थम° । २ क. ख. °योदयं । ३ क. ग. घ. °म् । मनुः—अ° ।

" अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
तेषां प्रतिग्रहाद्दोषो न शिला तारयेच्छिलाम् ॥
अपविद्धाग्निहोत्रस्य गुरोर्विप्रियकारिणः ।
द्रविणं नैव दातव्यं सततं पापकारिणः ॥
न प्रतिग्रहमर्हन्ति वृषलाध्यापका द्विजाः ।
शूद्रस्याध्यापनाद्विप्रः पतत्यत्र न संशयः " ॥

वसिष्ठः—" उपक्रन्दति दातारं गौरश्वः कांचनं मही ।
अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तौ[1] दृष्ट्वा निराकृतेः " ॥

दक्षः—" धूर्ते छद्मनि मल्ले च कुविद्ये कितवे शठे ।
चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलम् " ॥

व्यासः—" ऊषरे[2] वापितं बीजं यच्च भस्मनि हूयते ।
क्रियाहीनेषु यद्दत्तं न च तत्प्रेत्य नो इह " ॥

वृद्धमनुः—" पात्रभूतोऽपि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।
असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किंचन ॥
संचयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।
धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते च न तं तस्करमर्चयेत् " ॥

यमः—" यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् ।
स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः " ॥

वसिष्ठः—" उदक्याऽन्वासते येषां ये च केचिदनग्नयः ।
कुलं चाश्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः " ॥

मनुः—" सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
सहस्रगुणमाचार्ये अनन्तं वेदपारगे " ॥

समं यावद्धनं तावत्तस्य[3] फलमित्यर्थः ।

शातातपः[4]—" नेष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषौ ।
यच्च निर्णेजके दत्तं[5] निष्फलाशं विधीयते ॥
यश्च लिङ्ग्युचितां वृत्तिमलिङ्गेभ्यः प्रयच्छति ।
घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः[6] ॥
अब्राह्मणाश्च षट् प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्रवीत् ।
आद्यो राजाश्रयस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥

---

१ ग. घ. हर्तुं द° । क. हस्तं द° । २ ख. ग. घ. उषिरे । ३ ग. घ. °वदेव तस्य । ४ ग. घ. °पः- नष्टं । ५ क. दत्तमफलं संवि° । ६ क. ख. °यः । शातातपः–अ° ।

(दानप्रकरणम् ८)

तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनागतां तु यः पूर्वां सादित्यां चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विजः संध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥

व्यासः—" ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजीवी च भवेदब्राह्मणः स तु ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।
न कर्मकृन्न चाधीते स भवेद्ब्राह्मणब्रुवः " ॥

यत्तु बृहस्पतिनोक्तम्—" शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तद्द्विगुणं स्मृतम् ।
क्षत्रिये त्रिगुणं दानं ब्राह्मणे षड्गुणं स्मृतम् "

इति, तदन्नदानविषयम् । " कृतान्नमितरे " इति गौतमवचनात् । कृतान्नं पकान्नम् । इतरे क्षत्रियादयः ।

मनुः—" अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।
अर्हानर्हापरिज्ञानाद्धनाद्धर्माच्च हीयते " इति ॥

अत्र सामान्यतो गवादिना देयेन पात्रे[3] दानेन विशिष्टं दानं विहितं तत्र दानशब्दार्थं तस्य चावान्तरविशेषानाह देवलः—

" अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते " ॥

अर्था देयद्रव्याणि तेषां प्रतिपादनं नाम पात्रं प्रति स्वस्वाभिभावापादनपर्यन्तस्त्यागः ।

" द्विहेतु षडधिष्ठानं षडङ्गं षड्विपाकयुक् ।
चतुष्प्रकारं त्रिविधं त्रिनाशं दानमुच्यते " ॥

तत्र द्विहेतुकत्वमाह—" नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा दानस्याभ्युदयावहम् ।
श्रद्धा शक्तिश्च दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
पात्रेभ्यो दीयते नित्यं वृद्धिक्षयकरौ हि तौ " ।

एको वाशब्द इवार्थे द्वितीयः समुच्चये । यथा नाल्पत्वं दानाभ्युदयस्य कारणं तथा न बहुत्वमपि किं तु श्रद्धाशक्ती । शक्तिरौदार्यमपश्चात्तापश्च । षडधिष्ठानत्वमाह—

---

१ ग. घ. °स्तुत्पतस्ते°। २ ग. घ. °तरेभ्य इ°। ३ क. ग. घ. °त्रेऽर्चनेन । ४ क. °मुचिते । ५ क. °नां वृद्धिक्षयकरे हिते । ए° । ६ ग. घ. °करा हिते । ए° ।

" धर्ममर्थं च कामं च[1] व्रीडाहर्षभयानि च ।
अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
पात्रेभ्यो दीयते[2] दानमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं त्यागबुध्या यद्धर्मदानं तदुच्यते ॥
प्रयोजनमपेक्ष्यैव प्रसङ्गाद्यत्प्रदीयते ।
तदर्थदानमित्याहुर्वैदिकं फलहेतुकम् ॥
स्त्रीपानमृगयाक्षाणां प्रसङ्गाद्यत्प्रदीयते ।
अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ॥
संसदि व्रीडयाऽऽश्रुत्य योऽर्थोऽर्थिभ्यः प्रयाचितः ।
प्रदीयते चेत्तद्दानं[3] व्रीडादानमिति स्मृतम् ॥
दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा च हर्षवद्यत्प्रदीयते ।
हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्धर्मचिन्तकाः ॥
अक्रोशानर्थहिंसानां[4] प्रतीकाराय यद्भयात् ।
दीयते तापकर्तृभ्यो भयादानं तदुच्यते " ॥

षडङ्गत्वमाह—" दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा दैवं च धर्मयुक् ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥
अपापरोगी धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः ।
अनिन्द्याजीवकर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते ॥
त्रिशुक्लः कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः ।
विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते " ॥

त्रिशुक्लो व्याख्यातः ।

" सौमुख्याद्यभिसंप्रीतिरर्थिनां दर्शने सदा ।
सत्कृतिश्चानसूया च तदा श्रद्धेति कीर्त्यते ॥
अपराबाधमक्लेशं स्वयं येनार्जितं धनम् ।
स्वल्पं वा विपुलं वाऽपि देयमित्यभिधीयते ॥
यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन्कालेऽपि वा पुनः ।
दानादौ देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
अवस्थादेशकालानां पात्रदात्रोश्च संपदा ।
हीनं वाऽपि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वाऽप्यन्यथा भवेत् " ॥

---

१ ख. च क्रीडा° । २ क. घ. °ते नित्यम° । ३ ख. °नं क्रीडा° । ४ ख. °नर्हहिं° ।

षड्विपाकत्वमाह—" दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम् ।
षड्विपाकयुगुद्दिष्टं षडेतानि विपाकतः ॥
नास्तिकस्तेनहिंस्रेभ्योऽवराय पतिताय च ।
पिशुनभ्रूणहर्तृभ्यां प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् " ॥

अवरः क्षत्रियादिः ।

" महदप्यफलं दानं श्रद्धया परिवर्जितम् ।
परबाधकरं दानं परमप्यूनतां व्रजेत् ॥
यथोक्तमपि यद्दत्तं चित्तेन कलुषेण तु ।
तत्तु संकल्पदोषेण दानं तुल्यफलं भवेत् ॥
यथोक्तैः सकलैः षड्भिर्दानं स्याद्विपुलोदयम् " ।

उदयः फलम् ।

" अनुक्रोशवशाद्दत्तं दानमक्षयतां व्रजेत् " ।

अनुक्रोशो दया । दीयत इति दानं गवादि । ध्रुवादिचतुष्प्रकारमाह—

" ध्रुवमाजस्रिकं काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।
वैदिको दानमार्गोऽयं चतुर्धा वर्ण्यते द्विजैः ॥
प्रपारामतडाकादि सर्वकामफलं ध्रुवम् ।
तदाजस्रिकमित्याहुर्दीयते यद्दिने दिने ॥
अपत्यविजयैश्वर्यस्त्रीबालार्थं यदिष्यते ।
इच्छासंस्थं तु तद्दानं काम्यमित्यभिधीयते ॥
कालापेक्षं क्रियापेक्षमर्थापेक्षमिति स्मृतम् ।
त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं सहोमं होमवर्जितम् " ॥

त्रिविधत्वमाह—" नवोत्तमानि चत्वारि मध्यमानि विधानतः ।
अधमानीति शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ॥
अन्नं दधि मधु त्राणं गोभूरुक्माश्वहस्तिनः ।
दानान्युत्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानतः ॥
*विद्या चाऽऽच्छादनावासपरिभोगौषधानि च ।
दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ॥
उपानत्प्रेङ्खयानानि च्छत्रपात्रासनानि च ।
दीपकाष्ठफलादीनि चरमं बहुवार्षिकम् ॥

* न विद्यतेऽयं श्लोकः क. ख. घ. पुस्तकेषु ।

१ ग. घ. °रत्वमा° । २ ग. घ. °डागादि ।

बहुत्वादर्थजातानां संख्याशेषेषु नेष्यते ।
अधमान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ” ॥

विनाशित्वमाह—“ इष्टं दत्तमधीतं वा प्रणश्यत्यनुकीर्तनात् ।
श्लाघानुशोचनाभ्यां च भग्नतेजो विपद्यते ॥
तस्मादात्मकृतं पुण्यं न वृथा परिकीर्तयेत् ।
उक्तवन्तमिति प्राहुस्तमेवं कृतवेदनम् ॥
एवं सर्वगुणोपेतमुक्तदोषैर्विवर्जितम् ।
कामधुग्धेनुवद्दानं फलत्यात्मेप्सितं फलम् ॥
इह कीर्तिं च दानाख्यां स्फीतान्भोगांस्त्रिविष्टपे ।
दानश्रद्धां तृतीये च जन्मनि प्रसवोत्तमे ॥
अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि ।
श्रद्धावर्जमपात्राय न कांचिद्भूतिमाप्नुयात् ॥
प्रदाय शाकमुष्टिं वा श्रद्धाभक्तिसमुद्यताम् ।
महते पात्रभूताय सर्वाभ्युदयमाप्नुयात् ” ॥

मनुः—“ श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ” ॥

महाभारतम्—“ एकाग्निकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते ।
अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टमित्यभिधीयते ॥
वापीकूपतडाकानि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ” ॥

नारदः—“ आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ।
पुष्करिण्यस्तथा वाप्यो देवतायतनानि च ॥
अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ।
ग्रहोपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु च ॥
द्वादश्यां चैव यद्दानं पूर्तमित्यभिधीयते ” ।

अनेन चाऽऽदिशब्देन यज्ञदक्षिणादानाद्दानान्तरं गृह्यते ।
“ इष्टापूर्तौ द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।
अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्ते धर्मे न वैदिके ” ॥

मनुः—“ योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव तु ।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं च विपर्यये ” ॥

---

१ ख. घ. °मदुग्धे° । २ ख. °द्भूमिमा° । ३ क. घ. °ते । प्र° ।

(दानप्रकरणम् ८)

यमः—" दानं हि बहुमानाद्यो गुणवद्भ्यः प्रयच्छति ।
स तु प्रेत्य धनं लब्ध्वा पुत्रपौत्रैः सहाश्नुते " ॥

बहुमान आदरः ।

" परं चानुपर्हन्येह दानं दत्त्वा विचक्षणः ।
सुखोदयं सुखोदर्कं प्रेत्य वै लभते धनम् " ॥

आपस्तम्बः—"सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि " ॥ २०१ ॥

न केवलमपात्राये न देयं किं तु तेन न प्रतिग्राह्यमपीत्याह—

विद्यातपोभ्यां हीनेन नैव ग्राह्यः प्रतिग्रहः ॥
गृह्णन्प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥ २०२ ॥

विद्यातपोभ्यां हीनेन पात्रलक्षणरहितेन । प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहः । स न ग्राह्यः । यतो विद्यादिरहितः प्रतिगृह्णन्दातारमात्मानं च नरकं नयति ॥२०२॥

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ॥
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतं च शक्तितः ॥ २०३ ॥

प्रत्यहमनुदिनं पात्रे दातव्यम् । निमित्तेषु संक्रान्त्यादिषु तु विशेषत आदरेण दातव्यम् । याचितेन दातव्यमपिशब्दादयाचितेन च । तत्रायाचितदानं प्रशस्ततमम् । तथा च शातातपः—

" अभिगम्य तु यद्दानं यत्तु दानमयाचितम् ।
विद्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते " ॥

तथा—" गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
सहस्रगुणमाहूते याचिते तु तदर्धकम् " ॥

पात्रे श्रद्धापूतं शक्तित इति च प्रतिवाक्यं संबध्यते । दाननिमित्तं कालः क्रियाऽर्थ इत्युक्तं देवलेन—" कालापेक्षं क्रियापेक्षम् " इत्यादिना । तत्र कालो विधीयते प्रत्यहमित्यादिनाऽहर्मात्रम् । अनेन च रात्रिर्व्युदस्यते । निमित्तेष्वित्यनेन कालविशेषा अयनादयो निर्दिश्यन्ते । तथा च शातातपः—

" अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् ।
षडशीतिमुखे चैव विमुखे चन्द्रसूर्ययोः " ॥

विमोक्षे वर्तमानयोर्न तु मुक्तयोरित्यर्थः । " उपरागे तु तत्कालम् " इति वसिष्ठवचनात् ।

---

१ ग. घ. °हत्येह । २ ख. ग. °य दे° । ३ ख. तत्र या° । ४ क. ख. घ. °दार्धिक° । ५ घ. मनुः । ६ ग. °खेनैव । ७ क. घ. °माने न तु विमु° ।

व्यासः—" संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।
तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥
शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रं तु दिनक्षये ।
विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम् " ॥

संवर्तः—" अयनेषु च यद्दत्तं षडशीतिमुखेषु च ।
चन्द्रसूर्योपरागे वा दत्तं भवति चाक्षयम् " ॥

इन्दुक्षयेऽमावस्यायाम् ।

" एकस्मिन्सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा ।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् " ॥

वसिष्ठः—" मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने " ।

मृगो मकरः ।

" विषुवे च तुलामेषे तयोर्मध्ये ततोऽपराः ।
वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ॥
एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम् ।
कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ॥
षडशीतिमुखी प्रोक्ता षडशीतिर्गुणा[1] फलैः ।
अतीतानागते पुण्ये द्वे तूदग्दक्षिणायने ॥
उपरागे तु तत्कालमतीते चोत्तरायणे " ॥

पर्वकालस्तु सर्वसंक्रान्तिषु प्रागूर्ध्वं च भवति । अत एव वसिष्ठेनैव व्यवस्थोक्ता—

" त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो[2] मकरे विंशतिः स्मृताः " ।
वर्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश " इति ॥

अत्र वर्तमान उभयत इति च सर्वैरेव कर्कटादिभिः संबध्यते । साकाङ्क्षत्वाविशेषात् । तदविशेषे चैकस्य पाठसंनिधिर्नान्वयनियामकोऽवर्जनीयत्वेनान्यथासिद्धत्वात् ।

" षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः " ।

फलभूयस्त्वाभिप्रायमेतत् । अत एव षडशीतिमुखेऽपि पूर्वमपि पर्वकालमाह ।

" विष्णुपद्यां धनुर्मीननृयुक्कन्यासु[3] वै यदा ।
पूर्वोत्तरगतै रात्रौ[4] यदा संक्रमणं भवेत् ॥

१ ख. °गुणाः फ° । २ घ. °ज्यो विंशतिर्मकरे स्मृताः । ३ क. °न्यामुखे य° । ४ क. घ. °त्रौ भागैः सं° ।

(दानप्रकरणम् ८)

*पूर्वोत्तरागतै रात्रौ भागैः संक्रमणं भवेत् ।
पूर्वाह्णे पञ्च नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥
अपराह्णे तु पञ्चैव श्रौते स्मार्ते च कर्मणि " इति ॥

अनेन षडशीत्यां संक्रान्त्यां पूर्वरात्रे[२]र्भाविन्यामपराह्णे संक्रान्तिकार्यं कर्तव्यमित्युच्यते । नृयुग्मिथुनराशिः ।

" पुण्याख्या विष्णुपद्यां च प्राक्पश्चादपि षोडश ।
अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम् ॥
रात्रौ संक्रमणे प्रोक्तं[३] दिनार्धं स्नानदानयोः ।
अर्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरि क्रिया ॥
ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयम् ।
पूर्णे चेदर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ॥
प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ " ॥

अत्र चेयं व्यवस्था—पूर्वरात्रसंक्रमणे पूर्वस्याह्न उत्तरार्धे स्नानादिकं कार्यमपरत्र संक्रमणे तूत्तरस्याह्नः पूर्वाह्णे । यत्तु वचनम्—

" राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहा[४]त्ययवृद्धिषु ।
स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च "

इति, तन्मकरकर्कटसंक्रान्तिविषयम् । " मुक्त्वा मकरकर्कटौ " इति वचनात् । अनेन वचनेनायनद्वय एव रात्रौ स्नानाद्यनुगृह्यते । " रात्रौ स्नानं न कुर्वीत " इति निषेधः संक्रान्त्यन्तरे भवत्येव । यत्तु—

" त्रिंशत्कर्कटके पुण्यं मकरे विंशतिस्तथा ।
भविष्यद्दक्षिणे पुण्यमतीते चोत्तरायणे "

इति, तत्पुण्यातिशयप्रतिपादनार्थम् । न पुनर्नियमार्थम् । अत एव—

" मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चाऽऽदौ ।
षडशीतिमुखेऽतीते तथोदगयने च भूरिफलम् " इति स्मरन्ति ॥

अत एव तेनावि[५]शेषेणोक्तम्—

" संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयोऽ[६]पि मितेक्षणैः ।
तद्योगादप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिताः ॥

---

* एतदर्धं न विद्यते क. ग. घ. पुस्तकेषु । एतच्चाधिकम् ।

---

१ ख. °श्च रात्र्यस्तु । २ क घ. °त्रे भा° । ३ ग. पुण्यं । ४ क. °वाहव्यय° । ५ ख. °हा व्यय° । ६ ग. °पि शते° । घ. °पिशिते° ।

आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्धं स्नानदानयोः ।
रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिने ॥
या याः संनिहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः " ॥

एवं चायमर्थः सिद्धो भवति—अतीतत्वं संक्रान्तेरनागतत्वं वाऽनादृत्य यत्र दिनार्धेऽतीताऽनागता वा संक्रान्तिः प्रत्यासन्ना भवति तत्र स्नानदानादिकं कार्यमिति । अथ प्रकृतमुच्यते—क्रियाऽपि हिंसादिः प्रायश्चित्तरूपस्य दानस्य निमित्तं भवति । *यथोक्तं मनुना—

" धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ।
सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् "

इत्यादि प्रायश्चित्तप्रकरणे। अर्थोऽपि दाननिमित्तं भवति। यथोक्तं महाभारते—

" एकां गां दशगुर्दद्याद्दश दद्यात्तु गोशती ।
शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः " इति ॥

याचितेनापि दातव्यमित्युक्तम् । तत्र येभ्योऽवश्यं दातव्यं तानाह मनुः—

" सांतानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् ।
गुर्वर्थिपितृमात्रार्थिस्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥
नवैतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभैक्षुकान् ।
निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥
एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।
इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं भुवि दीयते " इति ॥

सांतानिको यः संतानार्थं कन्यामुद्वोढुमिच्छति । यक्ष्यमाणः सोमयागं करिष्यमाणः । अध्वगो धर्माय प्रचलितः । सार्ववेदसः कृतविश्वजिद्यागः । गुरोरर्थी गुर्वर्थस्तदर्थी । एवं पित्रर्थी मात्रर्थी स्वाध्यायार्थी उपतापी रोगी च । ते सर्वे स्नातकाः समावृत्तत्वात् । धर्मभिक्षुकाः । विहितभिक्षाकारित्वात् । ब्राह्मणशब्दात्क्षत्रियादिनिवृत्तिः । दक्षिणाशब्देनात्र गवादिद्रव्यमेवोच्यते । न तु ऋत्विक्परिक्रियोऽसंभवत्वात् । इतरे क्षत्रियादयः । बहिर्वेदि क्रतोरन्यत्रेत्यर्थः । बहिर्वेदीति देयमन्नं सदक्षिणमित्यनेन संबध्यते । " बहिर्वेदि भिक्षमाणेभ्यः " इति गौतमवचनात् । कृतान्नं पक्वान्नम् ॥ २०३ ॥

---

* यथोक्तमित्यारभ्य भवतीत्यन्तग्रन्थो न विद्यते ग. पुस्तके ।

---

१ ख. °ता राज्यस्ता° । २ ख. यदि दिना° । ३ ग. °सादिर्ना° । ४ ग. घ. °र्वर्थपितृमात्रर्थस्वा° । ५ क. ग. °जाग्रेभ्यो । ६ क. °नार्थं क° । ७ घ. °क्षावृत्त्वा° । ८ ग. °त्विक्पारि° । ९ ख. °दि भक्ष्यमा° ।